

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ, ΜΕΣΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ
«ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ»**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ:
ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΑ ΚΤΗΡΙΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΚΑΙ
ΑΝΤΙΜΑΧΟΜΕΝΟΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΚΑΜΠΗ ΤΟΥ 20^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ»**

ΜΑΡΙΑ ΛΕΝΗ

A.M. 4113M030

ΜΑΪΟΣ 2015

Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων :

Ι. Σκαρπέλος, Αναπληρωτής Καθηγητής

Μέλη Εξεταστικής Επιτροπής:

Ε. Φουντουλάκη, Επίκουρη Καθηγήτρια

Δ. Βουδούρη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες	4
Εισαγωγή	6
Κεφάλαιο 1: Σκοπός της έρευνας	9
Κεφάλαιο 2: Μεθοδολογία της έρευνας	13
2.1. Προβλήματα της έρευνας	14
2.1.1. Ζητήματα ορολογίας	14
2.1.2. Ζητήματα μεταγραφής ονομάτων	18
Κεφάλαιο 3: Αρχιτεκτονική και ιδεολογία	19
3.1. Νεοκλασική αρχιτεκτονική και ιδεολογία	21
Κεφάλαιο 4: Πολιτική ιδεολογία και δυτικοευρωπαϊκή σκέψη	26
4.1. Η ιδεολογική σχέση του οθωμανικού κράτους με τη δυτική Ευρώπη και η άνοδος των εθνικισμών στα Βαλκάνια	26
4.2. Βήματα πολιτικού εκδυτικισμού: το ιδεολογικό σχήμα του πανοθωμανισμού	33
Κεφάλαιο 5: Η αρχιτεκτονική της Κωνσταντινούπολης στην καμπή του 20ού αιώνα	39
5.1. Πολιτιστικός εκδυτικισμός και αστική ανάπλαση: Η Κωνσταντινούπολη το 19ο αιώνα	39
5.2. Ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική και οθωμανική πρόσληψη: πολιτιστικός συγκερασμός και αρχιτεκτονική δημιουργία	47
5.2.1. Αρχιτεκτονικός διάλογος ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα: το οθωμανικό μπαρόκ	47
5.2.2. Αστική εικόνα της Κωνσταντινούπολης κατά το 19^ο έως και αρχές 20^{ου} αιώνα	50
5.3. Νεοκλασικά κτήρια στην Κωνσταντινούπολη στην καμπή του 20ού αιώνα	55
Κεφάλαιο 6: Συμπεράσματα	70
Βιβλιογραφία	78
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	89
Εικόνες	89
Πηγές Εικόνων	113

Ευχαριστίες

Η παρούσα εργασία δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς την ουσιαστική συμβολή πολλών ανθρώπων, που βοήθησαν στην ολοκλήρωσή της, και τους οποίους θα ήθελα να ευχαριστήσω. Στην ακαδημαϊκή αυτή πορεία είχα την καλή τύχη να συναντηθώ με πανεπιστημιακούς δασκάλους που με καθοδήγησαν και υποστήριξαν ακαδημαϊκά, αλλά και με εξέλιξαν προσωπικά.

Ευχαριστώ θερμά τον επόπτη της εργασίας κο. Γ. Σκαρπέλο, αναπληρωτή καθηγητή του τμήματος Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, ο οποίος οργάνωσε και προσανατόλισε το αντικείμενο της έρευνας σύμφωνα με τα ενδιαφέροντα και τις επιστημονικές αναζητήσεις μου. Αρχής γενομένης από τον τίτλο της παρούσας εργασίας, με βοήθησε καίρια με την υποστήριξη και την αμέριστη κατανόησή του.

Οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ την κα. Ε. Φουντουλάκη, επίκουρη καθηγήτρια, η οποία με τις γνώσεις και την αγάπη της για τους νεοκλασικούς ζωγράφους, κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μαθημάτων, οδήγησε τη σκέψη μου και όξυνε την παρατηρητικότητά μου, ώστε να βρίσκομαι σε θέση να διακρίνω τα καλλιτεχνικά ρεύματα και να επιχειρώ να τα ερμηνεύσω.

Πολύτιμη ήταν η συμβολή της κας Δ. Βουδούρη, αναπληρώτριας καθηγήτριας, η οποία με την αναζήτηση του ιδεολογικού υπόβαθρου της πολιτιστικής νομοθεσίας μέσα από την οργάνωση των μεταπτυχιακών μαθημάτων της, με ώθησε στην κριτική στάση και δεύτερη ανάγνωση των πολιτικών οικιστικής οργάνωσης.

Η εκπόνηση της εργασίας δεν θα είχε την ίδια πορεία χωρίς τις υποδείξεις της κας. Μ. Μιχαηλίδου, επίκουρης καθηγήτριας, η οποία με τις καίριες παρατηρήσεις της κατά την αρχική συζήτηση του θέματος της διπλωματικής εργασίας εντόπισε τα μεθοδολογικά προβλήματα και με βοήθησε να καταλήξω σε τρόπους υπέρβασής τους.

Η βιβλιογραφική έρευνα δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς τη συμβολή των βιβλιοθηκονόμων πολλών βιβλιοθηκών. Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα το

προσωπικό της βιβλιοθήκης του Παντείου Πανεπιστημίου, της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, αλλά και των βιβλιοθηκών του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος Αθήνας και Θεσσαλονίκης που συνέβαλαν στη βιβλιογραφική υποστήριξη της εργασίας. Επίσης, η αναζήτηση πηγών δεν θα ήταν ολοκληρωμένη χωρίς τη συμβολή του υπεύθυνου προσωπικού του Πανεπιστημίου Sabanci της Κωνσταντινούπολης, το οποίο μου απέστειλε ηλεκτρονικά τις μελέτες που είχα ζητήσει.

Είναι δύσκολο να διαχωριστούν οι ευχαριστίες για την ακαδημαϊκή υποστήριξη από εκείνες για την ενθάρρυνση και ενίσχυση σε προσωπικό επίπεδο, όταν πρόκειται για ανθρώπους που έχουν συμβάλει και στα δύο πεδία. Η αδελφή μου Σοφία, πολιτικός μηχανικός, με τις εμπνευσμένες ιδέες και την καλά ενημερωμένη βιβλιοθήκη για την οργάνωση του δημόσιου χώρου, τον πολεοδομικό σχεδιασμό και τις πολιτικές αστικής ανάπτυξης αποτελεί πάντοτε έμπνευση και αρωγό στις προσπάθειές μου. Οφείλω να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τη φίλη μου Ελεάννα Γουγούση, φιλόλογο, για την ακούραστη φιλολογική επιμέλεια του δοκιμίου και τη απεριόριστη συμπαράσταση και ενθάρρυνσή της.

Εισαγωγή

Το ενδιαφέρον για τη μελέτη της αρχιτεκτονικής και των ιδεολογικών της επεκτάσεων οδήγησε στον προβληματισμό σχετικά τη δύναμη της εικόνας ενός αρχιτεκτονήματος και των μηνυμάτων που αυτό εκπέμπει. Η εικόνα που προσφέρει το κτήριο και η πρόσληψή της από τους χρήστες του ή τους περαστικούς πιθανόν να είναι διαφορετική από εκείνη που βρισκόταν στις αρχικές προθέσεις του αρχιτέκτονα. Επιπλέον, ο χρόνος και οι μεταβολές του οικιστικού περιβάλλοντος διαφοροποιούν τις αντιλήψεις για το ίδιο κτίσμα και την αξία της εικόνας του.

Η ενασχόληση με τον κοινωνικό προσανατολισμό και την εθνική στοχοθεσία της γυναικείας εκπαίδευσης στην Κωνσταντινούπολη στην καμπή του 20ού αιώνα, στο πλαίσιο μιας επαγγελματικής μελέτης, έφερε στην αντίληψή μου τα κτήρια των εκπαιδευτηρίων. Τα κτίσματα ήταν νεοκλασικά με διάθεση εκλεκτικιστική, ο ρυθμός τους συμβάδιζε με τους εθνικούς στόχους της ελληνικής εκπαίδευσης που επαναλαμβάνονταν κατά τη δεκαετία του 1880 στους εναρκτήριους λόγους της Καλλιόπης Κεχαγιά, διευθύντριας του Ζαπείου παρθεναγωγείου.

Δημιουργήθηκαν, επομένως, ορισμένα ερωτήματα, που άξιζαν περαιτέρω διερεύνησης: Εάν η εικόνα του νεοκλασικού εκπαιδευτηρίου συνδεόταν με τις εθνικές επιδιώξεις, πώς την αντιλαμβάνονταν οι αυξανόμενοι εθνικισμοί των Βαλκανίων; Εάν τα εκπαιδευτικά ιδρύματα επικοινωνούσαν την εθνική συνείδηση είτε εντός κτηρίου με τη διδασκαλία της γλώσσας είτε εκτός με την αναφορά στο κλασικό παρελθόν, με ποιο τρόπο προσλάμβαναν αυτήν την εικόνα οι φορείς ανταγωνιστικών πολιτικών ιδεολογιών;

Ο ιδεολογικός ανταγωνισμός ήταν έντονος στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, καθώς η επικείμενη κατάρρευση της αυτοκρατορίας είχε αφενός αυξήσει τις κατακτητικές τάσεις των δυτικοευρωπαίων, αλλά και δημιουργήσει ισχυρούς άξονες εθνικής συσπείρωσης στους κόλπους της αυτοκρατορίας. Για να αντιληφθούμε με ποιους τρόπους διαδόθηκε ο νεοκλασικισμός και με ποια ιδεολογικά ρεύματα της αυτοκρατορίας συσχετιζόταν, θα πρέπει να συζητηθούν συνοπτικά οι ιδεολογικές προσεγγίσεις της περιόδου.

Η οθωμανική αυτοκρατορία κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} και ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα δεν είχε να αντιμετωπίσει μόνο τις βαλκανικές εθνογενέσεις, αλλά και ιδεολογικές αντιπαλότητες στο εσωτερικό της. Καθώς τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη αναλώνονταν σε διαμάχες σχετικά με το διαμελισμό της, διαμορφώθηκαν στους κόλπους της αυτοκρατορίας τρία διαφορετικά ιδεολογικά ρεύματα με στόχο τη συγκρότηση ταυτότητας, την ενοποίηση των οθωμανών υπηκόων και εν τέλει τη διάσωση της αυτοκρατορίας. Οι κυρίαρχες ιδεολογίες ήταν ο πανοθωμανισμός, ο πανισλαμισμός και ο παντουρκισμός ή παντουρανισμός. Η πολιτική αποτυχία των δύο πρώτων ιδεολογικών σχημάτων οδήγησε στην επιβολή του τρίτου με την επανάσταση των Νεοτούρκων.

Συγκεκριμένα, ο πανοθωμανισμός υποστήριζε ότι όλοι οι υπήκοοι της οθωμανικής αυτοκρατορίας ανεξάρτητα από θρήσκευμα ή γλώσσα, θα είναι αφοσιωμένοι πολίτες με ίσα δικαιώματα. Η αποτυχία, όμως, της διατήρησης του πολυεθνικού κράτους βοήθησε στην άνοδο της ιδεολογίας του πανισλαμισμού, καθώς υπήρχε η ιδέα ότι η συνοχή θα επιτευχθεί με όρους θρησκευτικούς, δηλαδή ότι το Ισλάμ θα μπορούσε να ενώσει τους οθωμανούς μουσουλμάνους σε ένα σταθερό κρατικό σχηματισμό. Μετά την απογοήτευση του πανισλαμισμού, αναδύθηκε η ιδεολογία του παντουρκισμού, η οποία συγκροτούσε την ταυτότητα με βάση την κοινή εθνотική καταγωγή των τουρανικών λαών (Poulton, 2000: 101).

Τα ιδεολογικά ρεύματα της όψιμης οθωμανικής αυτοκρατορίας αναζητούσαν τρόπους να συσπειρώσουν τους υπηκόους σε ένα κοινό όραμα. Από αυτά, μόνο ο πανοθωμανισμός μπορούσε να συνδιαλέγεται με τις αξίες του δυτικού πολιτισμού. Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής ιδεολογίας θα επιδιώξει η οθωμανική κυβέρνηση να προσεγγίσει το δυτικό πολιτισμό και να υιοθετήσει τα πρότυπά του. Επομένως, η δυτική τέχνη, συμπεριλαμβανομένου του ρεύματος του νεοκλασικισμού, εισήχθη στη οθωμανική επικράτεια ως τρόπος επικοινωνίας με το δυτικό πολιτισμό.

Η παρούσα εργασία θα ξεκινήσει τη μελέτη της οργάνωσης του δημόσιου σε σχέση με την πολιτική ιδεολογία αναλύοντας το σκοπό και τη μεθοδολογία της έρευνας στα *Κεφάλαια 1* και *2* αντίστοιχα. Θα συζητηθούν τα προβλήματα της έρευνας, όπως είναι η χρήση ορολογίας και η μεταγραφή κύριων ονομάτων.

Επιδιώκοντας να εξεταστεί η δύναμη της εικόνας των νεοκλασικών κτηρίων, καθώς και ποιες συμπαραδηλώσεις φέρουν, θα αναλυθεί αρχικά η σχέση της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής με τη ιδεολογία (*Κεφάλαιο 3*). Στη συνέχεια θα μελετηθεί η πολιτική και ιδεολογική σχέση του οθωμανικού κράτους με τη δυτική Ευρώπη (*Κεφάλαιο 4*). Συγκεκριμένα, να εξεταστούν οι ιδεολογικές ζυμώσεις με τις αξίες του διαφωτισμού και τα ιδεώδη της γαλλικής επανάστασης. Έπειτα θα συζητηθεί η ιδεολογία που δημιουργήσε η οθωμανική σκέψη με την επίδραση του δυτικοευρωπαϊκού στοχασμού και οδήγησε στις πολιτικές μεταρρυθμίσεις του Tanzimat, δηλαδή ο πανοθωμανισμός.

Στο *Κεφάλαιο 5* θα εξεταστεί η αρχιτεκτονική της Κωνσταντινούπολης στην καμπή του 20^{ού} αιώνα. Θα μελετηθεί η επίδραση της δυτικής τέχνης και ο τρόπος δημιουργικής ένταξης των δυτικών στοιχείων στο οθωμανικό αρχιτεκτονικό ρεπερτόριο. Θα συζητηθούν οι νέες εκδοχές των γνωστών δυτικοευρωπαϊκών ρυθμών, οι αναβιώσεις και οι μείξεις τους, όπως είναι το οθωμανικό μπαρόκ, ο νεογοτθικός ρυθμός, ο νέο-οριενταλισμός, αλλά και ο νεοκλασικισμός. Τέλος, θα εξεταστεί η ανάπτυξη του νεοκλασικισμού στην οθωμανική πρωτεύουσα, τα σημαντικά νεοκλασικά τοπόσημα της πόλης και η επίδρασή τους. Θα ερευνηθεί η πολιτική ιδεολογία με την οποία συνδέονταν και οι ιδεολογικές προεκτάσεις που έφεραν. Ιδιαίτερα, θα συζητηθούν τα κτήρια εκπαιδευτηρίων της ρωμαϊκής κοινότητας και οι ιδεολογικοί τους συσχετισμοί με τον ελληνικό εθνικισμό.

Τα συμπεράσματα στο *Κεφάλαιο 6* θα ολοκληρώσουν την έρευνα και θα καταλήξουν στις σχέσεις της αρχιτεκτονικής στην Κωνσταντινούπολη με τις ανερχόμενες και αντιμαχόμενες εθνικές ιδεολογίες.

Το *Παράρτημα* φιλοξενεί τις εικόνες των κτηρίων που στηρίζουν την επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε στο κύριο σώμα της εργασίας.

Κεφάλαιο 1: Σκοπός της έρευνας

Ο συσχετισμός του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού και της πολεοδομικής οργάνωσης με πολιτικές ιδεολογικές προσεγγίσεις έχει απασχολήσει αρκετούς ερευνητές. Ιδιαίτερα ο νεοκλασικισμός, καθώς συνδέεται με συγκεκριμένο αξιακό σύστημα με αναφορές σε πολιτειακούς και κοινωνικούς θεσμούς, έχει ερευνηθεί συγκριτικά με τη διαμόρφωση πολιτικών συμπαραδηλώσεων.

Ο ελλαδικός χώρος αναγνώρισε στο νεοκλασικισμό, ένα ρεύμα εισηγμένο από τη βαυαρική διακυβέρνηση, την επιστροφή στους κλασικούς κανόνες και το σεβασμό στα αρχαιοελληνικά ιδεώδη. Η επανάληψη των ιδανικών της κλασικής αρχιτεκτονικής, όπως η συμμετρικότητα, η ισορροπημένη διάρθρωση και η αυστηρή μορφολογία, γνώρισε επιτυχία στον ελλαδικό χώρο, καθώς παρέπεμπε στα έργα της κλασικής ναοδομίας που ήταν ορατά στους αρχαιολογικούς χώρους ή ανασκάπτονταν εκείνη την περίοδο.

Η σύνδεση του νεοκλασικισμού με τη συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας έχει κερδίσει το ενδιαφέρον των ερευνητών τα τελευταία χρόνια. Η μελέτη της Ε. Μπαστέα, *Αθήνα 1834-1896: Νεοκλασική πολεοδομία & ελληνική εθνική συνείδηση* εξηγεί τη συμβολική σημασία που έλαβε ο νεοκλασικισμός στην Ελλάδα, καθώς ο ρυθμός εξαρτήθηκε από την τοπική ιστορία και τον πολιτισμό, ερμηνεύοντας έτσι την ανάδυσή του σε εθνική αρχιτεκτονική. Ο νεοκλασικισμός στον ελλαδικό χώρο σχετίστηκε με τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και με την προβολή της ιδέας της αδιατάραχτης ιστορικής συνέχειας του έθνους.

Το ρεύμα του νεοκλασικισμού γνώρισε μεγάλη διάδοση κατά το 19^ο αιώνα έως και τις αρχές του 20^{ού} σε όλα τα ευρωπαϊκά κράτη, στις αποικίες τους και στην οθωμανική αυτοκρατορία. Για τη δυτική Ευρώπη ο νεοκλασικισμός αποτελούσε αναγωγή στο κοινό ευρωπαϊκό παρελθόν, στις αξίες της κλασικής σκέψης που διέδωσαν οι στοχαστές του διαφωτισμού και στην οικουμενικότητα της κλασικής τέχνης. Στις αποικιοκρατούμενες χώρες τα νεοκλασικά κτίσματα θα πρέπει να δήλωναν με τη μνημειακότητα και την επιβλητικότητά τους την εξουσία της δυτικής Ευρώπης .

Εάν όμως στον ελλαδικό χώρο η εικόνα ενός νεοκλασικού οικοδομήματος συνδεόταν με την εθνική πολιτιστική κληρονομιά και τη συγκρότηση της εθνικής συνείδησης, τι μπορούσε να σημαίνει η ίδια εικόνα για τον οθωμανό υπήκοο; Ιδιαίτερα σε μια ιστορική περίοδο που παρατηρείται αύξηση των αντιμαχόμενων εθνικισμών στα Βαλκάνια, με ποιο τρόπο προσλαμβάνεται η εικόνα ενός αρχιτεκτονικού ρυθμού που έχει συνδεθεί με την εθνική ιδεολογία μιας χώρας από τη χώρα που την ανταγωνίζεται;

Ο νεοκλασικισμός εισήχθη στην οθωμανική αρχιτεκτονική ως ρυθμός της δυτικής Ευρώπης, ως μίμηση των μνημειακών αρχιτεκτονημάτων των δυτικών πρωτευουσών. Φαίνεται ότι για την οθωμανική άρχουσα τάξη δεν συνδεόταν αποκλειστικά με την ελληνική τέχνη και πολιτισμό, ώστε να σχετιστεί με τις ελληνικές εθνικές επιδιώξεις. Καθώς, όμως, υπήρχε ικανός αριθμός αρχιτεκτόνων ελληνικής εθνοτικής καταγωγής, έχει ενδιαφέρον να διερευνηθεί εάν και για αυτούς τους φορείς της ελληνικής κουλτούρας ο νεοκλασικισμός είχε επιπλέον συμβολισμό.

Τα τελευταία δέκα χρόνια έχουν ολοκληρωθεί μελέτες σχετικά με τη δράση των ελληνικής καταγωγής αρχιτεκτόνων της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο Β. Κολώνας (2005) στη μονογραφία *Έλληνες αρχιτέκτονες στην οθωμανική αυτοκρατορία (19^{ος} 20^{ός} αιώνας)* διερευνά τη θέση των ελλήνων αρχιτεκτόνων στην κοινή αρχιτεκτονική κληρονομιά των χωρών της οθωμανικής αυτοκρατορίας και εστιάζει στα κτήρια των μεγάλων αστικών κέντρων, δηλαδή της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης και της Σμύρνης. Λίγα χρόνια αργότερα, ο Σ. Τσιλένης (2009) με τη διδακτορική διατριβή του με θέμα *Η διαμόρφωση του χώρου στην Κωνσταντινούπολη: Ο ρόλος των ομογενών αρχιτεκτόνων στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα (1887-1908)* αναλύει τον αστικό χώρο της ελληνορθόδοξης κοινότητας και παραθέτει χαρακτηριστικά παραδείγματα αρχιτεκτονικής εικόνας. Τέλος, ο κατάλογος της έκθεσης *Greek Architects of Istanbul In The Era Of Westernization = Οι Ρωμιοί Αρχιτέκτονες της Πόλης στην περίοδο του εκδυτικισμού*, που διοργανώθηκε το επόμενο έτος ως πρωτοβουλία του «Οργανισμού Ιστάνμπονλ 2010 Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 2010», προσφέρει ενδελεχείς αναλύσεις και πολύτιμο

φωτογραφικό υλικό σχετικά με την αρχιτεκτονική προσφορά των αρχιτεκτόνων της ρωμαϊκής κοινότητας.

Η παρούσα εργασία επιδιώκει να επικεντρωθεί στα νεοκλασικά κτήρια της Κωνσταντινούπολης, ανεξάρτητα από την εθνική καταγωγή των αρχιτεκτόνων. Σκοπός της έρευνας είναι να εξεταστεί η εικόνα που δίνουν τα νεοκλασικά κτίσματα, καθώς και η πρόσληψη και διαχείρισή της από τους οθωμανούς υπηκόους. Θα ερευνηθούν τα πολιτικά ιδεολογικά σχήματα που υποστήριξαν τη νεοκλασική δημιουργία στην οθωμανική αυτοκρατορία. Επιπλέον, θα εξεταστεί εάν και σε ποιο βαθμό συνδέθηκε ο κωνσταντινουπολίτικος νεοκλασικισμός με τη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και τον ελληνικό εθνικισμό.

Τα ερευνητικά ερωτήματα, επομένως, θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής:

- Με ποιο τρόπο συνδέεται η νεοκλασική αρχιτεκτονική με την ιδεολογία;
- Ποια ήταν η πρόσληψη της δυτικοευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής εικόνας στην Κωνσταντινούπολη κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα;
- Ποια ήταν η ιδεολογική σχέση του οθωμανικού κράτους με τη δυτική Ευρώπη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα;
- Με ποιο ιδεολογικό σχήμα υποστηρίχθηκε η νεοκλασική δημιουργία στην Κωνσταντινούπολη;
- Με ποια αρχιτεκτονική γλώσσα συνδιαλέχθηκε η οθωμανική αυτοκρατορία με την τέχνη της δυτικής Ευρώπης;
- Ποιο αρχιτεκτονικό λόγο παρήγαγε η Κωνσταντινούπολη ακολουθώντας τα κλασικά πρότυπα;
- Σε ποιο βαθμό συνδέθηκε η πολεοδομική και οικιστική ανάπτυξη της Κωνσταντινούπολης με το νεοκλασικισμό; Σε ποιες περιοχές άνθισε ο ρυθμός;
- Υπήρξε ο νεοκλασικισμός στην Κωνσταντινούπολη φορέας εθνικών ιδεολογιών και εθνικιστικών σχημάτων;

Με σκοπό την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, πρόκειται να γίνει αναφορά σε νεοκλασικά κτήρια της Κωνσταντινούπολης. Ο κατάλογος των κτηρίων

ασφαλώς δεν είναι εξαντλητικός, αλλά ενδεικτικός της εξέλιξης του αρχιτεκτονικού ρεύματος. Έχουν επιλεγεί τα σημαντικότερα κτίσματα, θέτοντας ως αξιολογικό κριτήριο τη επίδραση που άσκησαν στη διαμόρφωση της εικόνας του νεοκλασικισμού και την εμβέλεια της αρχιτεκτονικής επιρροής τους στην περιοχή. Η αξία της αρχιτεκτονικής των κτηρίων υπολογίστηκε βάσει των νοημάτων που έφεραν και της ιδεολογίας που επικοινωνούσαν.

Κεφάλαιο 2: Μεθοδολογία της έρευνας

Η διερεύνηση των ιδεολογικών φορτίων του νεοκλασικού ρυθμού της Κωνσταντινούπολης στην καμπή του 20^{ού} αιώνα και της σύνδεσής του με τα εθνικιστικά ρεύματα προϋποθέτει ικανή μελέτη των νεοκλασικών μνημείων της πόλης. Οι πληροφορίες συλλέχθηκαν από ενδελεχή βιβλιογραφική έρευνα και εξέταση των πηγών. Εξετάστηκαν τα κτήρια που κρίθηκαν σημαντικά για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας.

Καθώς μας ενδιαφέρει η εικόνα που προσφέρει το νεοκλασικό κτήριο και τα μηνύματα που αυτό εκπέμπει, το φωτογραφικό υλικό που συλλέχθηκε απεικονίζει τις προσόψεις των κτηρίων. Για το λόγο αυτό, δεν έγινε επιλογή φωτογραφιών που εστιάζουν σε μορφολογικές λεπτομέρειες των νεοκλασικών κτηρίων, καθώς στόχος δεν είναι η ρυθμολογική ανάλυση των αρχιτεκτονημάτων, αλλά τα ιδεώδη που αποπνέουν.

Παρ' όλα αυτά, με σκοπό να κατανοηθεί καλύτερα ο βαθμός πρόσληψης του νεοκλασικού ρεύματος στις οθωμανικές κατασκευές, επιχειρείται κάθε φορά σύντομη περιγραφική παρουσίαση του κτηρίου. Η περιγραφή εξυπηρετεί στον έλεγχο του βαθμού της μίμησης των δυτικών προτύπων και της έμπνευσης του αρχιτέκτονα από άλλους αρχιτεκτονικούς ρυθμούς, αλλά και στην αξιολόγηση του αρχιτεκτονικού σχεδίου. Επομένως, η περιγραφή του κτηρίου επιβεβαιώνει την προέλευση των προτύπων του αρχιτέκτονα και τη διάθεση μείξης του νεοκλασικού ρυθμού με στοιχεία άλλων ρευμάτων δυτικής αρχιτεκτονικής.

Η μέθοδος που θα ακολουθηθεί είναι η εμπειρική, βασίζεται στην παρατήρηση. Όπως συνηθίζεται στη μελέτη των έργων τέχνης, η εξέταση των αντικειμένων θα οδηγήσει στην έρευνα των προθέσεων του δημιουργού και στην ανάλυση της καλλιτεχνικής απήχησης του έργου, δηλαδή εάν αποτέλεσε πρότυπο και κατά πόσο επέδρασε στο περιβάλλον του, αλλά και κοινωνικού του αντίκτυπου, δηλαδή εάν και κατά πόσο επηρέασε και αναδιαμόρφωσε τις αντιλήψεις. Ιδιαίτερα ο νεοκλασικισμός, ο οποίος πιθανόν προσλαμβάνεται διαφορετικά από το

δυτικοευρωπαϊκό, το οθωμανικό ή το ελληνικής εθνοτικής καταγωγής κοινό, παρουσιάζει έντονο ενδιαφέρον στην ανάλυση και την ερμηνεία του.

Τα μνημεία μελετήθηκαν με την εξέταση των φωτογραφιών που βρίσκονται δημοσιευμένες στις βιβλιογραφικές πηγές. Οι εικόνες, όμως, που περιλαμβάνονται στο *Παράρτημα* της παρούσας εργασίας προέρχονται από διαδικτυακές πηγές. Προτιμήθηκε η χρήση εικόνων ελεύθερης διαδικτυακής πρόσβασης, καθώς δεν χρειάστηκε χορήγηση άδειας για τη χρήση τους. Στις *Πηγές εικόνων* του *Παραρτήματος* υπάρχει μικρογραφία της εικόνας και αναφέρεται η ονομασία του μνημείου, το ακριβές URL του αρχείου και άλλες πληροφορίες.

2.1. Προβλήματα της έρευνας

2.1.1. Ζητήματα ορολογίας:

α) Ονομασία εθνοτικών ομάδων: Οι όροι «Έλληνας» και «Ρωμιός»

Οι αναφορές στους πληθυσμούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας με ελληνική εθνοτική καταγωγή χρησιμοποιούν δύο όρους με αντίστοιχες συμπαραδηλώσεις. Χρησιμοποιείται ο όρος «Έλληνας» και ταυτόχρονα ο όρος «Ρωμιός» (Ρωμηός). Ο δεύτερος όρος προέρχεται από τη λέξη Ρωμαίος, η οποία αναφερόταν αποκλειστικά στους πολίτες του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους, δηλαδή του βυζαντινού, μετά την κατάλυση του δυτικού ρωμαϊκού κράτους από τους Γότθους τον 5^ο αιώνα. Σύμφωνα με το *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* (2002:1559), η λέξη δηλώνει τον ορθόδοξο χριστιανό της υστεροβυζαντινής και οθωμανικής περιόδου, αλλά και τον έλληνα ορθόδοξο της σημερινής Τουρκίας σε αντιδιαστολή με τον υπήκοο του ελληνικού κράτους.

Η βιβλιογραφία χρησιμοποιεί τόσο τον όρο «Ρωμιός» όσο και τον όρο «Έλληνας» για να δηλώσει τους ελληνικούς πληθυσμούς της Κωνσταντινούπολης και Μικράς Ασίας κατά τη διάρκεια των οθωμανικών κυβερνήσεων, αλλά κατά την τουρκική δημοκρατία. Στην πρώτη περίπτωση βρίσκουμε έργα της τουρκόγλωσσης

γραμματείας, όπως για παράδειγμα: Karaca Zafer (1995). *İstanbul'da Osmanlı dönemi Rum kiliseleri* (Vol.7). Yapı Kredi Yayınları (*Ελληνικές/Ρωμαίικες εκκλησίες της οθωμανικής περιόδου στην Κωνσταντινούπολη*), Macar Elçin (2003). *İstanbul Rum Patrikhanesi* (Vol 141). İletişim. (*Ελληνικό Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης*), Atalay Bülent (2001). *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin siyasi faaliyetleri 1908-1923* (No.4). Tarih ve Tabiat Vakfı, TATAV. (*Πολιτικές δραστηριότητες του ελληνορθόδοξου Πατριαρχείου στο Φανάρι*) κ.ο.κ. Τους όρους «Ρωμιός / Ρωμοσύνη» για τους ελληνικούς πληθυσμούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά και της σύγχρονης Τουρκίας ακολουθούν σύγχρονοι έλληνες ιστορικοί που εξετάζουν την πορεία της εθνοτικής αυτής ομάδας. Για παράδειγμα, Κάννερ Έφφ (2006-2007). «Οικονομικός και κοινωνικός ρόλος των Ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Πόλης: Μια πρόταση για την ερευνητική αξιοποίηση των αρχειακών τεκμηρίων της ζωής των Ρωμιών της Πόλης», *Μνήμων* 28, 267-286. Αναστασιάδου Μερóπη και Ντυμόν Πωλ (2007). *Οι Ρωμιοί της Πόλης: Τραύματα και προσδοκίες*. Αθήνα: Εστία. Kuruyazıcı Hasan, Şarлак Eva (επιμ.) (2011). *Οι Ρωμιοί αρχιτέκτονες της Πόλης στην περίοδο του εκδυτικισμού = Greek architects of Istanbul in the era of westernization*, Αθήνα: Ολκός, κ.ο.κ.

Οι όροι «Έλληνας» και «Greek», σε αντιδιαστολή προς τους όρους «Ρωμιός» και «Rum», συναντάται στη δυτική βιβλιογραφία και στις μεταφράσεις που έχουν γίνει προς την ελληνική γλώσσα από την αγγλική ή γαλλική. Για παράδειγμα, ο όρος «Έλληνες» συναντάται στη μετάφραση του βιβλίου αναφοράς για τη σύγχρονη τουρκική ιστορία του Erik Jan Zürcher, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας* (τίτλος πρωτότυπου: *Turkey. A Modern History*). Ο όρος «Greek» επιλέγεται στην αγγλόγλωσση γραμματεία και από Έλληνες συγγραφείς. Για παράδειγμα, Augustinos Gerasimos (1992). *The Greeks of Asia Minor: Confession, community and ethnicity in the 19th century*. Kent State University Press. Vryonis Spyros (2005), *The Mechanism of Catastrophe: The Turkish Pogrom of September 6-7, 1955, and the Destruction of The Greek Community of Istanbul*. New York: Greekworks Com Incorporated. Η ελληνική έκδοση του έργου αυτού πραγματοποιήθηκε από τις εκδόσεις Εστία το 2007 σε μετάφραση του Λευτέρη Γιαννουδάκη με τον τίτλο *Ο μηχανισμός της*

καταστροφής: Το τουρκικό πογκρόμ της 6^{ης} – 7^{ης} Σεπτεμβρίου 1955 και ο αφανισμός της Ελληνικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης.

Ορισμένοι μελετητές χρησιμοποιούν επιπλέον τον όρο «ελληνορθόδοξος» για να προσδιορίσουν τις μικρασιατικές ελληνικές κοινότητες, όπως η Αναγνωστοπούλου Σία (1998), *Μικρά Ασία 19^{ος} – 1919 Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες: Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. Ο όρος αυτός, ο οποίος χρησιμοποιείται συχνά σε αντιδιαστολή με τους ορθόδοξους Αρμενίους ή τους Βουλγάρους κυρίως μετά τη σύσταση της Βουλγαρικής Εξαρχίας το 1870, περιγράφει τους χριστιανούς ορθόδοξους που διαβάζουν το Ευαγγέλιο στην ελληνική γλώσσα. Επομένως, περιλαμβάνει και τους αραβικής καταγωγής και αραβόφωνους ορθόδοξους πληθυσμούς που υπάγονται στο Πατριαρχείο Αντιοχείας, του οποίου η επικράτεια περιλαμβάνει τις περιοχές της Συρίας, της Αραβίας, της Μεσοποταμίας κ.λπ. Επιπλέον, συμπεριλαμβάνει τους χριστιανούς που ανήκουν στα άλλα δύο ελληνορθόδοξα Πατριαρχεία, εκτός της Κωνσταντινουπόλεως, δηλαδή της Αλεξανδρείας και των Ιεροσολύμων.

Ας σημειωθεί, τέλος, ότι στην τουρκική γλώσσα ο όρος «Rum» (Ρωμίος) αναφέρεται στους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, της Μικράς Ασίας και της Κύπρου, σε αντιδιαστολή με τον όρο «Yunan» (Ιωνας, Έλληνας) που αναφέρεται στους ελλαδίτες Έλληνες. Εκτός από τη γεωγραφική διάκριση σε ελληνικούς πληθυσμούς δυτικά ή ανατολικά του Αιγαίου, υπάρχει και πολιτισμική διαφοροποίηση, καθώς ο όρος «Yunan» αναφέρεται και στον πολιτισμό της αρχαίας Ελλάδας (π.χ. antik/eski yunan uygarlığı: αρχαίος ελληνικός πολιτισμός), ενώ ο όρος «Rum» αναφέρεται και στη βυζαντινή περίοδο (π.χ. rum atesi: η φωτιά των Ρωμιών, δηλαδή το υγρόν πυρ). Επιβεβαιώνοντας αυτό το διαχωρισμό, το τουρκοτουρκικό ερμηνευτικό λεξικό *Türkçe Sözlük* (2005) ορίζει το λήμμα «Rum» ως κάποιον ελληνικής καταγωγής που ζει σε μουσουλμανική χώρα, ενώ το λήμμα «Yunan» ως

κάποιον που ανήκει στο λαό της Ελλάδας¹. Οι διαφορετικοί όροι χρησιμοποιούνται συχνά με πολιτικές επεκτάσεις και σκοπιμότητες.

Οι προβληματισμοί για την ταυτόχρονη χρήση των δύο όρων που περιγράφουν την ίδια ομάδα αποτυπώνονται στο Προεισαγωγικό Σημείωμα του έργου *Οι Ρωμηοί της Πόλης: Τραύματα και προσδοκίες*. Οι Μ. Αναστασιάδου και Π. Ντυμόν (2007: 9-10) υπογραμμίζουν τις ερμηνείες που έχει η χρήση κάθε όρου. Θεωρούν ότι ο όρος «Ρωμηός» παραπέμπει στη μακραίωνη παρουσία του ελληνισμού και στη συμβολή του στην ίδρυση του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους, άρα και στη δικαιοματική παραμονή του στον ίδιο τόπο. Επιπλέον οι Ρωμιοί προσδιορίζονται ως μειονότητα και διακρίνονται από τους άλλους Έλληνες που ήταν εγκατεστημένοι στην Κωνσταντινούπολη έως τις απελάσεις του 1964-1965.

Επιλέγουμε, τελικά, να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «Ρωμιός» για τους ελληνικής καταγωγής πληθυσμούς της Κωνσταντινούπολης κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας αλλά και στην τουρκική δημοκρατία, καθώς με αυτόν τον όρο αυτοπροσδιορίζεται ακόμη και σήμερα η ελληνική μειονότητα της πόλης.

Όμως, εξακολουθούμε να χρησιμοποιούμε τον όρο «Έλληνας» και τα παράγωγά του, για τους πληθυσμούς του ελλαδικού χώρου ακόμη και κατά την οθωμανοκρατία. Επίσης, χρησιμοποιούμε τον όρο όταν γίνεται αναφορά σε ελληνικούς πληθυσμούς εκτός ελλαδικού χώρου, όπως στους κατοίκους των παροικιών, των πόλεων της Δύσης. Τέλος, ο όρος έχει τόσο εθνολογικό όσο και πολιτιστικό χαρακτήρα.

β) Ονομασία επαγγελματικής ιδιότητας: Οι όροι «αρχιτέκτων» και «κάλφας»

Η διάκριση του αρχιτέκτονα από το κάλφα βρίσκεται στη διαφορά επιπέδου εκπαίδευσης. Οι αρχιτέκτονες προέρχονταν από την πανεπιστημιακή τεχνική εκπαίδευση, όπως ήταν η τεχνική σχολή που λειτουργούσε στην Κωνσταντινούπολη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Οι κάλφες προέρχονταν από το περιβάλλον των

¹ «Rum: Müslüman ülkelerde oturan Yunan asıllı kimse» (σ. 1665), «Yunan: Yunanistan halkından olan kimse» (σ.2201). *Türkçe Sözlük* (2005), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

συντεχνιών, κατείχαν μακρά μαθητεία και ήταν εμπειροτέχνες . Δεν είναι βέβαιο εάν όσοι υπογράφουν ως αρχιτέκτονες έχουν λάβει την ανώτερη εκπαίδευση (Τσιλένης, 2000: 168-169). Το ζήτημα των όρων περιπλέκεται περισσότερο, καθώς ορισμένοι καλφάδες έφεραν τον τίτλο του «αυτοκρατορικού αρχιτέκτονα».

Επειδή για την εξυπηρέτηση των στόχων της παρούσας εργασίας δεν είναι καίριας σημασίας το επίπεδο εκπαίδευσης των αρχιτεκτόνων, επιλέγουμε να αναφερόμαστε σε όσους είχαν αναλάβει το σχεδιασμό των κτισμάτων ως αρχιτέκτονες. Βέβαια, το ζήτημα της τεχνικής εκπαίδευσης και της αναγκαστικής «ταύτισης» αρχιτεκτόνων και καλφάδων δεν είναι εντελώς αδιάφορο, καθώς θεωρούμε ότι η ανώτερη εκπαίδευση θα βρισκόταν πλησιέστερα στα πρότυπα της δυτικής αρχιτεκτονικής και η διάκριση μεταξύ τους θα έδινε περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την αντιμετώπιση των δυτικών ρυθμών.

2.1.2. Ζητήματα μεταγραφής ονομάτων

Η βιβλιογραφία σώζει τα ονόματα των αρχιτεκτόνων της οθωμανικής αυλής μεταγράφοντάς τα από την οθωμανική γραφή στη λατινική. Η μεταφορά αυτή έχει δημιουργήσει διαφορετικές γραφές σε ορισμένα ονόματα, ιδίως σε όσα δεν προέρχονται από την τουρκική γλώσσα. Για παράδειγμα, τόσο τα ονόματα όσο και το επίθετο της αρμενικής οικογένειας αρχιτεκτόνων Balyan εμφανίζονται σε διάφορες μορφές (Serkiz, Sarkis, Nikogos, Nigkoyos, Balyan, Balian, αλλά και Μπαλιάν, Μπαλγιάν κ.ά.).

Επιλέξαμε να διατηρήσουμε τη γραφή που βρίσκεται εγγύτερα στους ήχους της τουρκικής γλώσσας και με την οποία, πιθανώς, να γράφονταν τα ονόματα σήμερα. Επιπλέον, τα ονόματα των ελληνικής καταγωγής αρχιτεκτόνων γράφονται στην ελληνική γλώσσα.

Επιπλέον, για τη διευκόλυνση της ανάγνωσης της εργασίας, μεταφράστηκαν οι τίτλοι της τουρκικής βιβλιογραφίας στην ελληνική γλώσσα. Οι μεταφράσεις ανήκουν στη γράφουσα, η οποία λαμβάνει την ευθύνη για τις αποδόσεις.

Κεφάλαιο 3: Αρχιτεκτονική και ιδεολογία

Η αρχιτεκτονική, με την έννοια του σχεδιασμού του δομημένου περιβάλλοντος με στόχο την ικανοποίηση της ανθρώπινης ανάγκης της στέγασης, συνδέεται άμεσα με συγκεκριμένα ιδεολογικά σχήματα και πολιτικούς σκοπούς. Όπως όλες οι καλές τέχνες, η αρχιτεκτονική εκφράζει τα όνειρα και τις επιδιώξεις ενός συνόλου, επηρεάζεται από τα κοινωνικά ερεθίσματα και αντικατοπτρίζει τις σύγχρονες πολιτικές εξελίξεις.

Η αρχιτεκτονική διαδικασία δημιουργίας συνδυάζει την κάλυψη των αισθητικών απαιτήσεων με την εξυπηρέτηση επιτακτικών πρακτικών αναγκών. Επομένως, δεν αποσκοπεί αποκλειστικά στην καλλιτεχνική συγκίνηση, αλλά συνομιλεί και ανταποκρίνεται σε υποχρεώσεις. Αποτυπώνει σχεδιαστικά τα καλλιτεχνικά ρεύματα της εποχής και εναρμονίζει την αισθητική με τη λειτουργικότητα. Οι αρχιτεκτονικές προτάσεις είναι καρποί συγκεκριμένων επιλογών και προϊόντα της εκάστοτε κοινωνίας που ταξινομεί τις ανάγκες με διαφορετική ιεράρχηση.

Ο αρχιτέκτονας έχει τη δυνατότητα να εξωτερικεύσει τις ατομικές καλλιτεχνικές του προτιμήσεις, αλλά ταυτόχρονα εξαρτάται άμεσα από την οικονομία. Ίσως περισσότερο από τις άλλες τέχνες, η αρχιτεκτονική ακολουθεί τις επιταγές του εντολέα, προσαρμόζοντας τις προτάσεις της στις επιθυμίες του χορηγού. Οι επιδιώξεις, οι προτεραιότητες και οι δυνατότητες του χρηματοδότη διαφοροποιούν την κατασκευή και τη μορφή του κτίσματος. Το τελικό αποτέλεσμα αποτελεί, έως κάποιο βαθμό, συνδημιούργημα του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού και των χορηγικών στόχων.

Τα αρχιτεκτονήματα, όπως κάθε έργο τέχνης, είναι φορείς νοημάτων και ιδεών. Αντικατοπτρίζουν τις επιλογές ορισμένων κοινωνικών ομάδων και εξυπηρετούν συγκεκριμένες πολιτικές. Καθώς είναι εμφανή σε όλο το σύνολο και δεσπόζουν στο δημόσιο χώρο, τα κτήρια εκπέμπουν μηνύματα ισχυρά. Η επίδρασή τους είναι άμεση και συνεχής, καθώς το δομημένο περιβάλλον έχει τη δυνατότητα να επηρεάζει έντονα τους κατοίκους. Η αρχιτεκτονική, ακριβώς εξαιτίας της μεγάλης

κλίμακας επίδρασής της, έχει χρησιμοποιηθεί ως όργανο πολιτικής επιβολής ή και προπαγάνδας.

Ιδιαίτερα η δημόσια αρχιτεκτονική αποτελεί εκφραστή της κυρίαρχης ιδεολογίας, καθώς τα δημόσια κτήρια συνήθως έχουν την επιβλητικότητα που μεταδίδει διαρκή και σταθερά μηνύματα. Τα κτήρια που έχουν ανεγερθεί με στόχο την κάλυψη δημόσιων αναγκών, που δεν εξυπηρετούν δηλαδή χρήση διαφορετική από εκείνη για την οποία οικοδομήθηκε αρχικά το κτίσμα, έχουν συνήθως το μέγεθος και εκφράζουν το ρυθμό που συμφωνεί με το ρόλο τους. Επιπλέον, δηλώνουν τη σημασία τους με τον όγκο τους, καθώς ως επί το πλείστον αποτελούν οικοδομήματα μεγάλης κλίμακας, η οποία δεν χρησιμοποιείται στην κατασκευή των απλών οικιών.

Ο πολεοδομικός σχεδιασμός των δημόσιων οικοδομημάτων, δηλαδή η θέση που έχουν τα κτήρια στον πολεοδομικό ιστό, αποτελεί ουσιαστική παράμετρο της ανάδειξης της σημασίας τους. Η εγγύτητα σε εξέχοντα κτίσματα της κρατικής διοίκησης προσθέτει αξία στα δημόσια κτήρια, καθώς δημιουργείται ένας πυρήνας οικοδομημάτων δημόσιων λειτουργιών². Επιπλέον, η δεσπόζουσα, κομβική θέση των δημόσιων κτισμάτων ενισχύει το συμβολισμό τους, καθώς δηλώνει την ιδιαίτερη σπουδαιότητα που αποδίδεται στις υπηρεσίες του³.

Ιδιαίτερα τα κτήρια που στεγάζουν εξουσίες, όπως είναι το κτήριο της Βουλής, τα κατά τόπους δικαστικά μέγαρα και τα κεντρικά αστυνομικά

² Για παράδειγμα, τα περισσότερα κτήρια υπουργείων στην Αθήνα βρίσκονται πλησίον της Βουλής και της πλατείας Συντάγματος, δημιουργώντας, έτσι, ένα κέντρο κρατικής διοίκησης. Η μεταφορά των υπηρεσιών ορισμένων υπουργείων σε κτήρια μακριά από το διοικητικό κέντρο, όπως η μετεγκατάσταση του Υπουργείου Παιδείας σε κτήριο του Αμαρουσίου το 2007 ή, προγενέστερα, η μεταφορά των λειτουργιών των πανεπιστημιακών σχολών του Ζωγράφου κατά τη δεκαετία 1960, εξυπηρέτησε την αποτροπή των προβλημάτων που δημιουργούσαν στο κέντρο οι συγκεντρώσεις πολιτών.

³ Η πολεοδομική θέση των κτηρίων εξασφαλίζει και την ασφάλειά τους. Μάλιστα, με σκοπό, ανάμεσα σε άλλους, την εξασφάλιση της αποτελεσματικής αστυνομικής δράσης εναντίον πιθανών εξεγέρσεων, ο βαρόνος Haussmann, υπό τις διαταγές του γενικού γραμματέα της περιφέρειας του Παρισιού Ναπολέοντα Γ', επανασχέδιασε τους δρόμους της γαλλικής πρωτεύουσας, μεταβάλλοντας καίρια τη μεσαιωνική δομή της στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Βλ. Gandy (1999: 23-44) και D.H. Pinkney (1955: 125).

καταστήματα, είναι οικοδομήματα μνημειακά και επιβλητικά, ανεξάρτητα από τη ρυθμολογία τους. Ο κτηριακός όγκος και η πολεοδομική θέση εμπνέουν το θαυμασμό, χωρίς να συσχετίζεται απαραίτητα με τον πρώιμο λιτό νεοκλασικισμό του κτηρίου της Βουλής, τον ωριμότερο νεοκλασικισμό ορισμένων δικαστικών μεγάρων και το μοντερνισμό των περισσότερων αστυνομικών τμημάτων.

Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός, επομένως, μπορεί να θεωρηθεί επικοινωνιακό μέσο: μέσο εύλωτο και κατανοητό ακόμη και από όσους δεν έχουν τη δυνατότητα να διαβάσουν μια επιγραφή στην πρόσοψη του ίδιου κτηρίου. Τα μηνύματα που μεταδίδει το αρχιτεκτόνημα είναι ηχηρά και καθαρά. Η αρχιτεκτονική, επομένως, μπορεί να αναπαράγει τις ιδεολογικές θέσεις μιας τάξης ή ενός συνόλου. Ο αρχιτεκτονικός ρυθμός μπορεί να γίνει ο ιδανικός εκφραστής της πολιτικής ιδεολογίας.

3.1. Νεοκλασική αρχιτεκτονική και ιδεολογία

Ο νεοκλασικισμός έλκει την καταγωγή του στις αρχές του Διαφωτισμού και στην επαναπροσέγγιση της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας. Οι αρχαιολογικές ανακαλύψεις στην Πομπηία και την Ηράκλεια στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα πυροδότησαν τη μεθοδικότερη μελέτη της ρωμαϊκής τέχνης. Οι περιηγητές του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα στον ελλαδικό και μικρασιατικό χώρο, αποτυπώνοντας σε λεπτομερή σχέδια τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της κλασικής αρχαιότητας, διέδιδαν την αξία του κλασικού πολιτισμού⁴.

⁴ Οι περιηγητικές πηγές για τον ελλαδικό χώρο είναι περιορισμένες σε σύγκριση με τις μαρτυρίες για τις ρωμαϊκές αρχαιότητες. Η στροφή προς τη συστηματικότερη ενασχόληση με την κλασική Ελλάδα σημειώνεται από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, όταν ο ιησουΐτης Jacques Paul Babin περιέγραψε την πόλη της Αθήνας και τις ορατές αρχαιότητες, τις οποίες επισκέφτηκε έχοντας πρώτα λάβει την άδεια των οθωμανικών αρχών. Το ίδιο έκανε αργότερα και ο γάλλος γιατρός Jacob Spon (Augustinos 2002: 16-19 κ.εξ.). Την ίδια περίοδο, ο Jacques Carrey, ζωγράφος του γάλλου πρέσβη, αποτύπωσε το γλυπτό διάκοσμο του Παρθενώνα πριν την καταστροφική έκρηξη του Μοροζίνι, καθώς και άλλες αρχαιότητες σε περίπου πεντακόσια λεπτομερή σχέδια (Moureau, 2005: 134-135). Ως τις αρχές του 19ου αιώνα η κλασική αρχιτεκτονική έγινε περισσότερο γνωστή στους δυτικούς ακαδημαϊκούς κύκλους κυρίως

Η αναζήτηση μιας ιδεατής ελληνικής αρχαιότητας είναι, ασφαλώς, προγενέστερο φαινόμενο, καθώς παρατηρείται η συμβολοποίηση των δύο ηγεμονίδων πόλεων της κλασικής Ελλάδας, δηλαδή της Αθήνας και της Σπάρτης, από το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα, προτού, δηλαδή η οθωμανική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης προκαλέσει τη διασπορά ελλήνων λογίων στη δυτική Ευρώπη (Τόλιας, 2004: 591. Γιαννακόπουλος, 1966: 171-173). Όμως, την περίοδο αυτή η δυτική ματιά φαινόταν να αναζητούσε το αρχαίον κλέος μέσω των δοξασμένων πόλεων. Στη δυτικοευρωπαϊκή συνείδηση και ιδιαίτερα στην αντίληψη των περιηγητών κι επισκεπτών του ελλαδικού χώρου, η ελληνικότητα είχε αποκτήσει έναν δυϊσμό και μια αντιφατικότητα, καθώς η ιδέα της κλασικής αρχαιότητας ερχόταν σε αντίθεση με τη σύγχρονη οθωμανική πραγματικότητα (Σκαρπέλος, 2005: 26. Χαμηλάκης, 2012: 84). Χαρακτηριστική ήταν η παρατήρηση του γερμανού λόγιου και χαρτογράφου της αρχαίας Ελλάδας Johann Laurenberg, ο οποίος στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα θεωρούσε ότι δεν υφίσταται πλέον Αθήνα στην Ελλάδα, ούτε καν Ελλάδα στην ίδια την Ελλάδα (Augustinos 2002: 18).

Η μελέτη και η μίμηση της κλασικής αρχαιότητας το 18^ο αιώνα συνδέθηκε με τις αξίες του Διαφωτισμού, με τα επαναστατικά οράματα μιας ρηξικέλευθης κοινωνίας. Τα δοκίμια του γερμανού αρχαιογνώστη Johann Joachim Winckelmann προέτρεπαν τους καλλιτέχνες να διδαχθούν από την κλασική τέχνη και να μιμηθούν τις αρχές της. Η αρχαιότητα αποτέλεσε όχι μόνο αισθητικό, αλλά και ηθικό πρότυπο, υπόδειγμα κοινωνικής και πολιτειακής οργάνωσης. Για παράδειγμα, η περίοδος της

μέσω της έκδοσης *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce considérées du côté de l'histoire et du côté de l'architecture* του David Le Roy (1770), καθώς και των χαρακτηριστικών των James Stuart και Nicholas Revett που εκδόθηκαν στο έργο τους *The antiquities of Athens: measured and delineated* (1825-1830). Οι πίνακες του ιρλανδού Edward Dodwell που εκδόθηκαν στο *A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806* προσφέρουν πολύτιμες μαρτυρίες όχι μόνο για τα μνημεία της κλασικής αρχαιότητας, αλλά και για την οθωμανική καθημερινότητα στην Αθήνα. Σχετικά με τη ρομαντική διάσταση των απεικονίσεων του 19^{ου} αιώνα και την ταύτιση του έργου τέχνης της τοπιογραφίας με το ιδεατό τοπίο της συλλογικής συνείδησης, βλ. Μπελαβίλας Νίκος (2005: 163-165, 185-186).

ρωμαϊκής δημοκρατίας ενέπνευσε λόγιους και καλλιτέχνες της Γαλλικής Επανάστασης, που αναζητούσαν πρότυπα αρετής και δημοκρατικού πνεύματος⁵.

Το ρεύμα του νεοκλασικισμού γεννήθηκε στα αστικά κέντρα της δυτικής Ευρώπης, ως απάντηση στην έντονη δραματικότητα και υπερβολική συναισθηματική έκφραση του Baroque και την ανάλαφρη διακοσμητική διάθεση του Rococo. Η αρχαιοελληνική σκέψη και φιλοσοφία, η λογική, ο ορθός λόγος, τα νοήματα που έφερε η κλασική παιδεία εξέφραζαν τις αξίες που εκπροσωπούσαν την ανερχόμενη αστική τάξη.

Οι αστοί της δυτικής Ευρώπης αναζητούσαν τις πνευματικές τους ρίζες στην αρχαιοελληνική σκέψη, καθώς θεωρούσαν τους εαυτούς τους κληρονόμους του κλασικού παρελθόντος. Θα έπρεπε, επομένως, να ανταποκριθούν στην πρόκληση να γίνουν οι άξιοι συνεχιστές του. Ο οικονομικός φιλελευθερισμός, η ισχύς του παγκόσμιου εμπορίου, ιδιαίτερα ανάμεσα στα μητροπολιτικά κράτη και τα αποικιοκρατούμενα και η διαρκώς αυξανόμενη επίδραση της βιομηχανίας είχαν ενδυναμώσει το οικονομικά δραστήριο τμήμα των αστών. Η οικονομική αυτή ευφορία κοινοποιείτο με αρχιτεκτονικές κατασκευές νεοκλασικού ρυθμού.

Τα δυτικοευρωπαϊκά αστικά κέντρα κοσμούνταν με νεοκλασικά δημόσια κτήρια, τα οποία παρέπεμπαν στις αρχές της δικαιοσύνης, του σεβασμού της ελευθερίας και της δημοκρατίας. Αντίστοιχα, τα ιδιωτικά νεοκλασικά κτίσματα φανέρωναν την οικονομική ευμάρεια, την καλλιέργεια, την παιδεία και την αστική καταγωγή του ιδιοκτήτη. Καθώς τα υλικά κατασκευής, όπως το μάρμαρο, ήταν δαπανηρά, η δυνατότητα ανοικοδόμησης ενός νεοκλασικού κτίσματος σήμαινε την υψηλή κοινωνική και οικονομική θέση.

Ιδιαίτερα στον ελλαδικό χώρο, ο νεοκλασικισμός συνδέθηκε επιπλέον με την εθνική ιδεολογία. Το νεοσύστατο ελληνικό κράτος επιχειρούσε να επιτύχει την εθνική συσπείρωση του πληθυσμού του. Η συνείδηση ενός ενωμένου έθνους, με άξονα το τρίπτυχο γλώσσα - θρησκεία - εθνική καταγωγή, ενισχύθηκε από την

⁵ Χαρακτηριστικά παραδείγματα οι πίνακες «Ο όρκος των Ορατίων» (1784) και «Οι ραβδούχοι φέρνουν στο Βρούτο τα σώματα των γιων του» (1789) του Jacques-Louis David.

ιστορική και πολιτισμική συνέχεια⁶. Οι ιστορικοί του 19^{ου} αιώνα, με επικεφαλής τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, κλήθηκαν να διαμορφώσουν τη εθνική ταυτότητα προβάλλοντας την αδιάσπαστη ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα ως το παρόν (Δημαράς, 1986). Η πολιτισμική συνέχεια ενισχύθηκε με την ανοικοδόμηση των νέων δημόσιων κτηρίων στο νεοκλασικό ρυθμό.

Η νέα πρωτεύουσα κοσμήθηκε με οικοδομήματα που αντλούσαν τα πρότυπά τους από τα κλασικά αρχιτεκτονήματα που έστεκαν στο ιστορικό κέντρο. Μολονότι ο νεοκλασικισμός υπήρξε ένας ρυθμός εισηγμένος από τους βαυαρούς άρχοντες και αρχιτέκτονες, στον ελλαδικό χώρο έλαβε πρόσθετη συμβολική αξία. Το νέο κράτος δεν ακολουθούσε απλώς τα δυτικοευρωπαϊκά καλλιτεχνικά ρεύματα, αλλά αποτελούσε το θεματοφύλακα του κλασικού πολιτισμού, που υπήρξε το παράδειγμα προς μίμηση για τη δυτική Ευρώπη.

Η νεοκλασική αρχιτεκτονική για τον ελλαδικό χώρο αποτελούσε τη «φυσική» συνέχεια της κλασικής τέχνης, έδειχνε στο δυτικό κόσμο ότι οι κληρονόμοι της αρχαιοελληνικής τέχνης ήταν οι απόγονοι των αρχικών εμπνευστών της. Επομένως, η νεοκλασική αρχιτεκτονική ήταν, για την Ελλάδα, ταυτόχρονα, διεθνής και εθνικός ρυθμός (Μπαστέα, 2008: 289). Ο ιδιαίτερος συμβολισμός που απέκτησε ο νεοκλασικός ρυθμός στην Ελλάδα δημιούργησε «έναν εθνικό καθρέφτη που αντικατόπτριζε τη διεθνή νεοκλασική αρχιτεκτονική ως μοναδικά ελληνική» (Μπαστέα, 2008: 290).

Ο νεοκλασικισμός, επομένως, υπήρξε ένας επιπλέον μοχλός συσπείρωσης και ενοποίησης του ελληνικού έθνους. Η νέα ερμηνεία της κλασικής τέχνης, όπως επιχείρησε να επιτύχει η νεοκλασική αρχιτεκτονική, συνέδεε την αρχαιότητα με το νέο κράτος. Η διάπλαση των αστικών κτηρίων με μορφολογικές και ιδεολογικές αναφορές στην αρχαία ναοδομία ξεκίνησε ήδη από την καποδιστριακή περίοδο, αλλά

⁶ Τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν το κοινό έθνος, δηλαδή κοινή καταγωγή, κοινή γλώσσα και κοινή θρησκεία, έχουν οριστεί από την αρχαιότητα. Ο Ηρόδοτος σώζει την απάντηση των Αθηναίων προς τους Λακεδαιμόνιους το 480 π.Χ. διαβεβαιώνοντάς τους ότι δεν υπάρχει κίνδυνος να μηδίσουν, καθώς σέβονται «τό όμαιμόν τε καί ομόγλωσσον καί θεων ιδρύματα κοινά καί θυσίαι...» (*Ηρόδοτου του Αλικαρνασσέως Ιστοριών*, Θ 144).

εδραιώθηκε κατά τη βαναροκρατία και την υιοθέτηση των δυτικοευρωπαϊκών επιλογών. Οι Μ. Μπίρης και Μ. Καρδαμίτση –Αδάμη (2001: 18) παρατηρούν ότι, κατά την αναγέννηση του έθνους, τα κατάλοιπα του κλασικού παρελθόντος αναγνωρίστηκαν ως «ουσιώδη συστατικά οποιασδήποτε καλλιτεχνικής δημιουργίας και πολύ περισσότερο της αστικής αρχιτεκτονικής».

Η εικόνα της ελληνικότητας που αποπνέει ο νεοκλασικισμός, όπως την προσλαμβάνουν οι ελληνικής καταγωγής και όσοι μετέχουν στο ελληνικό εθνικό φαντασιακό (Χαμηλάκης, 2012), και η ισχύς του μηνύματός της υπερκαλύπτει χρονικά την καμπή του 20^{ου} αιώνα. Η εμφάνιση της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής στην Κύπρο μόλις στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, κατά τις δεκαετίες του 1910, του 1920 και εξής, όταν δηλαδή πύκνωναν οι πολιτικές απαιτήσεις αξιώσεις για ένωση με την Ελλάδα, επιβεβαιώνει τη συμβολική αξία του ρυθμού. Ο νεοκλασικισμός προτιμήθηκε σε κτήρια εκπαιδευτηρίων, καθώς αποτελούσε δήλωση εθνικής ταυτότητας. Σε περιόδους, επομένως, πολιτικών προσδοκιών, φαίνεται εντονότερος ο εθνικιστικός συσχετισμός του νεοκλασικισμού (Given, 2005: 408-409).

Ο νεοκλασικισμός φαίνεται πως στάθηκε επιτυχημένο μέσο συγκρότησης της κοινής πολιτισμικής ταυτότητας. Μολονότι η πολιτιστική σύνδεση των νεοελλήνων με την κλασική αρχαιότητα παραγκώνισε τη βυζαντινή παράδοση και συρρίκνωσε την αξία της στην τριμερή διαίρεση της ελληνικής ιστορίας⁷, η πολιτική αυτή επιλογή ακολουθήθηκε από τις κυβερνήσεις, ανεξάρτητα από τις διαφορές τους (Μπαστέα, 2008: 115). Κατά συνέπεια, η ενότητα αυτή σε μια μακρά περίοδο πολιτικής αστάθειας φανερώνει ότι ο νεοκλασικισμός για την Ελλάδα δεν σήμαινε εκσυγχρονισμό, εκδυτικισμό ή ανοικοδόμηση κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν των δυτικών προτύπων, αλλά την αρχιτεκτονική έκφραση της εθνικότητας.

⁷ Ας σημειωθεί ότι το γεγονός αυτό προκάλεσε την αντίδραση ορισμένων αρχιτεκτόνων, όπως ήταν ο Αριστοτέλης Ζάχος, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και την αναζήτηση της «ελληνικότητας» στα πρότυπα της βυζαντινής και παραδοσιακής λαϊκής αρχιτεκτονικής, σε αντιδιαστολή με το νεοκλασικισμό.

Κεφάλαιο 4: Πολιτική ιδεολογία και δυτικοευρωπαϊκή σκέψη

4.1. Η ιδεολογική σχέση του οθωμανικού κράτους με τη δυτική Ευρώπη και η άνοδος των εθνικισμών στα Βαλκάνια

Η οθωμανική αυτοκρατορία, κατά τους έξι αιώνες ανάπτυξης και παρακμής της, γνώρισε πλήθος θεσμικών και διοικητικών μεταβολών. Από την ίδρυση της μικρής ηγεμονίας στις αρχές του 14^{ου} αιώνα έως τη διάλυση της αυτοκρατορίας με την ανακήρυξη της τουρκικής προεδρευόμενης δημοκρατίας το 1923, το οθωμανικό κράτος διακυβέρνησε ακολουθώντας και εφαρμόζοντας θεσμικές διαδικασίες που στόχευαν στην εξασφάλιση της σταθερότητας στο εσωτερικό και της αύξησης ισχύος στο εξωτερικό.

Οι σχέσεις του οθωμανικού κράτους με τα κράτη της δυτικής Ευρώπης περιελάμβαναν περιόδους όξυνσης και ύφεσης, πολεμικές συρράξεις και διπλωματικές διεργασίες και επαφές. Μετά την ήττα του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς κατά την πολιορκία της Βιέννης το 1529, η οθωμανική ισχύς βαθμιαία συρρικνώθηκε και εκφυλίστηκε, με αποτέλεσμα τη σταδιακή πολιτική και οικονομική εξάρτηση της αυτοκρατορίας από τα κράτη της δυτικής Ευρώπης (Ιναλτζίκ, 1995: 17). Χρησιμοποιώντας το θεσμό της παραχώρησης εμπορικών προνομίων στους δυτικούς ως όπλο πολιτικό, επωφελούμενο, δηλαδή, της οικονομίας για τη στήριξη της διπλωματίας, το οθωμανικό κράτος επιχείρησε και σε αρκετό βαθμό κατόρθωσε να συνάψει συμμαχίες και να διατηρήσει την ηγεμονική του θέση στο συσχετισμό δυνάμεων στη μεσογειακή λεκάνη (Χασιώτης, 2005: 125-126).

Η οικονομική και πολιτική παρακμή των Οθωμανών οφειλόταν στη διατήρηση απηρχαιωμένων αυτοκρατορικών θεσμών, που δεν συμβάδισαν πλέον με τις νέες συνθήκες που προέβαλλαν τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη. Το πρότυπο του μεσανατολικού κράτους, στο οποίο βασιζόταν η αυτοκρατορία, δεν κατόρθωσε να ανταποκριθεί στις πολιτικές, στρατιωτικές και κοινωνικές εξελίξεις της νεότερης ευρωπαϊκής πραγματικότητας. Οι τελευταίοι αιώνες πριν την κατάρρευση της αυτοκρατορίας χαρακτηρίζονταν από τις περισσότερο ή λιγότερο επιτυχημένες

προσπάθειες της οθωμανικής διοίκησης να προσαρμοστεί στην οικονομική, πολιτική και πνευματική πρόκληση της δυτικής Ευρώπης (Ιναλτζίκ, 1995: 18).

Ο 19^{ος} αιώνας υπήρξε περίοδος μεταρρυθμίσεων του οθωμανικού κράτους και προσέγγισης της δυτικής πολιτικής. Σύμφωνα με τους μελετητές της περιόδου, από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα σημειώθηκε συστηματική επιδίωξη μεταβολής των καίριων θεσμών της αυτοκρατορίας και στροφή προς τα υποδείγματα της Δύσης (Zürcher, 2004: 66-67· Deringil, 2003: 38-39· Lewis, 2001: 155). Συνεχιστής του μεταρρυθμιστικού έργου του εκθρονισμένου προκατόχου του Σελίμ Γ', ο σουλτάνος Μαχμούτ Β' επιχείρησε ουσιαστικές μεταβολές στο πεδίο της στρατιωτικής οργάνωσης, όπως ήταν η διάλυση του σώματος των Γενίτσαρων με την κατάπιξη της εξέγερσής του το 1826 και η δημιουργία νέου στρατού με δυτικούς εκπαιδευτές (Lewis, 2001: 188-197), αλλά και στον τομέα της εκπαίδευσης όλων των βαθμίδων, όπως ήταν η δημιουργία νέων σχολείων και η ίδρυση σχολής ιατρικής (Lewis, 2001: 199, 201). Σε κάθε περίπτωση, το ανανεωτικό πνεύμα της δυτικής Ευρώπης και κυρίως της γαλλικής σκέψης ήταν εμφανές.

Οι ιδέες της γαλλικής επανάστασης επηρέασαν τις εκφράσεις της οθωμανικής διοίκησης. Η επιτυχία της διείσδυσης της δυτικής σκέψης στην οθωμανική αυτοκρατορία έχει συχνά αποδοθεί στην υπεροχή της υλικής ισχύος της Δύσης, η οποία έχει συντελέσει αποφασιστικά στην προώθηση των απόψεών της με πειστικότητα, εφόσον έχει κατορθώσει να επιβάλει την οικονομική, πολιτική και στρατιωτική της κυριαρχία σε μεγάλο μέρος του ισλαμικού κόσμου. Όμως, φαίνεται ότι το μεγαλύτερο ενδιαφέρον κέρδισε η έλλειψη θρησκευτικού συναισθήματος και ο αντικληρικαλισμός που εξέφραζε η γαλλική επανάσταση, καθώς έτσι εξαλειφόταν η χριστιανική παράδοση του γαλλικού κράτους και οι μουσουλμάνοι μπορούσαν να προσεγγίσουν τη δυτική σκέψη χωρίς να διακυβεύεται η ακεραιότητα της δικής τους πίστης (Lewis, 1953: 106).

Ο κύριος αγωγός μετάδοσης των νέων ιδεών υπήρξε αρχικά η στρατιωτική εκπαίδευση, η οποία έφερε σε στενή επαφή γάλλους αξιωματούχους με ανώτερα στελέχη του οθωμανικού στρατού. Σταδιακά οι φορείς των ιδεών πλήθυναν, εφόσον προστέθηκαν τα μέλη των διπλωματικών αντιπροσωπειών, τα οποία είχαν αποκτήσει

τακτικό χαρακτήρα και διέμεναν μόνιμα στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες (Lewis, 1953: 112). Οι γνώστες αυτοί της δυτικής κουλτούρας και των προϊόντων της δυτικής διανοήσης διαμόρφωναν μια νέα κοινωνική ομάδα, η οποία βαθμιαία θα αυξανόταν και θα σχημάτιζε μια τάξη με συμπάθεια προς το δυτικό τρόπο ζωής και τις αξίες του.

Μολονότι η οθωμανική διοίκηση προωθούσε τις συνεργασίες με τη Γαλλία, ακόμη και κατά τη διάρκεια της επανάστασης ή κατά τους ναπολεόντειους χρόνους, οι ιδέες των επαναστατών καταδικάστηκαν από αρκετούς που αντέδρασαν στην έλλειψη θρησκευτικότητας. Το στοιχείο αυτό, το οποίο στάθηκε αρχικά εκείνο που διευκόλυνε την προσέγγιση των μουσουλμάνων προς τις γαλλικές επαναστατικές ιδέες, τελικά θεωρήθηκε ύβρις και βλασφημία και ενόχλησε έντονα ορισμένες ομάδες αντιδραστικών σε οτιδήποτε δυτικό (Lewis, 1953: 122). Παρά την αντίδραση, η γαλλική επίδραση στην οθωμανική διανοήση συνέχιζε να αυξάνει, ώστε να παρατηρηθεί σε οθωμανικά κείμενα η εισαγωγή των όρων «λαϊκή εκπροσώπηση, ελεύθερος διάλογος και συλλογικές αποφάσεις» (Lewis, 2001: 178).

Οι Οθωμανοί κοινωνοί των ιδεών της γαλλικής επανάστασης και του Διαφωτισμού κατά τα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ανήκαν σε περιορισμένη κοινωνική ομάδα που κατείχε υψηλές στρατιωτικές ή διπλωματικές θέσεις με αυξημένο κοινωνικό κύρος. Διαμόρφωναν, δηλαδή, μια κοινωνική ελίτ που είχε πρόσβαση στη δυτική εκπαίδευση και σε ιδιαίτερες επαγγελματικές εμπειρίες. Συγκροτούσαν μια ομάδα συμπλεόντων με τις θέσεις και τα ιδεώδη του δυτικού κόσμου.

Οι μυημένοι στις αντιλήψεις του διαφωτισμού συμμετείχαν στη διαμόρφωση της αστικής τάξης στην οθωμανική αυτοκρατορία. Συνιστούσαν μια κοινωνική ομάδα με οικονομική επιφάνεια, με υψηλό μορφωτικό επίπεδο και με επιδίωξη να συμμετέχουν ενεργά στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Φιλοδοξούσαν να αναλάβουν θέσεις ευθύνης στην ανώτερη κρατική διοίκηση (Lewis, 2001: 155). Διαμόρφωναν, επομένως, μια νέα τάξη μουσουλμάνων Οθωμανών που αποτελούσε τον κρίκο σύνδεσης με τη δυτική Ευρώπη, καταλαμβάνοντας θέσεις που παραδοσιακά κατείχαν ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι χριστιανοί της πρωτεύουσας και ιδίως οι

ελληνορθόδοξοι Φαναριώτες⁸. Μετά την έναρξη της επανάστασης του 1821 και τον αποκλεισμό των Φαναριωτών από τα ανώτερα αξιώματα, η νέα αυτή τάξη μουσουλμάνων Οθωμανών ήταν προετοιμασμένη να αναλάβει τα καθήκοντα που απαιτούσαν επικοινωνία και επαφές με τη Δύση.

Η συστηματική επαφή με τη δυτική διανόηση και τον τρόπο ζωής ξεκίνησε από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα για τους μουσουλμάνους Οθωμανούς και εξακολούθησε εντονότερα κατά τη διάρκεια του 19^{ου}. Οι χριστιανικοί πληθυσμοί, όμως, όπως οι Αρμένιοι και ιδίως οι Ρωμιοί, είχαν συχνές επαφές με τη Δύση πολύ νωρίτερα. Η εκπαίδευση υπήρξε από τους σημαντικότερους δίαυλους μετάδοσης των δυτικών ιδεών, κυρίως μέσω των ιταλικών πανεπιστημίων. Οι εύπορες οικογένειες συνήθιζαν να στέλνουν τους γιους τους για σπουδές στο πανεπιστήμιο της Πάδοβα, ενός από τα παλαιότερα της Ευρώπης. Οι νεαροί χριστιανοί υπήκοοι Οθωμανοί, επομένως, ζυμώνονταν με τα ιδεώδη και την κουλτούρα του δυτικού τρόπου ζωής και προετοιμαζόνταν γλωσσικά και ιδεολογικά για να αποδεχθούν τη νεωτερικότητα δυτική σκέψη (Lewis, 2001: 158).

Οι ελληνικοί πληθυσμοί, επηρεασμένοι από τις διδαχές της γαλλικής επανάστασης, άρχισαν να αναζητούν ένα νέο σχήμα αξιών προσανατολισμένο προς τα δυτικά πρότυπα. Η οικονομική ανάπτυξη, κυρίως μέσω των εμπορικών δραστηριοτήτων, που άνθισαν ιδιαίτερα στη βόρειο Ελλάδα και στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, δημιούργησε ευνοϊκές προϋποθέσεις για την εισαγωγή και επεξεργασία νέων κοινωνικών και πολιτικών μορφών της νεωτερικής εποχής, που έρχονταν σε αντίθεση με τα οθωμανικά μοντέλα. Τα ανερχόμενα εμπορικά αστικά στρώματα προώθησαν το ιδεολογικό πλαίσιο που οδήγησε στη διατύπωση των εθνικών αιτημάτων (Αργυροπούλου και Ταμπάκη, 2006: 507).

Οι οικονομικές σχέσεις και ιδιαίτερα οι τακτικές εμπορικές επαφές είχαν συντελέσει στην προσέγγιση των ελλήνων εμπόρων με τα κέντρα της Δύσης από το

⁸ Ο B. Lewis (2001: 157-158) παρατηρεί ότι ήδη από το 17^ο αιώνα οι Φαναριώτες είχαν «μονοπωλήσει» τις θέσεις των δραγουμάνων (μεταφραστών) της Υψηλής Πύλης, εξαιτίας της «αποκλειστικότητας» της γνώσης ξένων γλωσσών, και είχαν επιτύχει να ανέλθουν σε σημαντικές θέσεις του οθωμανικού κράτους και της οικονομίας.

18^ο αιώνα (Runciman, 1968: 361-362). Οι απελευθερωτικές ιδέες της γαλλικής επανάστασης, όμως, δεν είχαν από την αρχή θετική απήχηση. Η οικονομικά εύρωστη ελληνική αριστοκρατία και ο ανώτατος κλήρος, όταν αναγνώρισαν το ρηξικέλευθο χαρακτήρα των ιδεών της γαλλικής επανάστασης, επιδίωξαν να διαφυλάξουν την καθιερωμένη κατάσταση των οθωμανικών αρχών, καθώς έτσι θα διατηρούσαν τα κοινωνικά και οικονομικά τους προνόμια (Kitromilides, 2010: 38-39. Lewis, 2001: 158).

Η στάση της επίσημης Εκκλησίας, ως εγγυήτριας της νομιμοφροσύνης των ορθοδόξων προς την οθωμανική εξουσία, ήταν αντίθετη προς τις επαναστατικές ιδέες και τις τάσεις εκκοσμίκευσης που έφερε ο ευρωπαϊκός λόγος. Η διατήρηση της οθωμανικής τάξης θεωρείτο θεμελιώδης προϋπόθεση για την ομαλή διαβίωση των ορθοδόξων υπηκόων και επιπλέον απομάκρυνε τον ανταγωνισμό των άλλων χριστιανικών δογμάτων. Χαρακτηριστική είναι η Πατριαρχική Εγκύκλιος του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ προς Επτανήσιους το 1798, το έτος απόβασης και νίκης του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο, η οποία αποτελεί προειδοποίηση για τις ολέθριες πνευματικές επιπτώσεις των γαλλικών επαναστατικών αρχών, αλλά και καταδίκη της επαναστατικής πρωτοβουλίας του Ρήγα Βελεστινλή. Επιπλέον, το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως εξέδωσε τη *Διδασκαλία Πατρική*, ένα έντυπο που επεδίωξε συστηματικά να επανερμηνεύσει τους όρους «ελευθερία» και «ισότητα», ώστε να προσαρμοστούν στην ιδέα της υποταγής στην οθωμανική εξουσία⁹ (Καραγεώργος 2000: 21. Kitromilides, 2014: 27).

⁹ «Ιδέτε λαμπρότατα τι οικονόμησεν ο άπειρος εν ελέει και πάνσοφος ημών Κύριος, διά να φυλάξη και αύθις αλώβητον την αγίαν και ορθόδοξον πίστιν ημών των ευσεβών, και να σώση τους πάντας· ήγειρεν εκ του μηδενός την ισχυράν αυτήν βασιλείαν των Οθωμανών αντί της των Ρωμαίων ημών βασιλείας, η οποία είχε αρχήση τρόπον τινά να χωλαίνη, εις τα της ορθοδόξου πίστεως φρονήματα· και ύψωσε την βασιλείαν αυτήν των Οθωμανών περισσότερο από κάθε άλλην, διά να αποδείξη αναμφιβόλως ότι θείω εγένετο βουλήματι, και όχι με δύναμιν των ανθρώπων, και να πιστοποιήση πάντας τους πιστούς, ότι με αυτόν τον τρόπον ευδόκησε να οικονομήση μέγα μυστήριο, την σωτηρίαν δηλαδή εις τους εκλεκτούς του λαούς. Κατέστησε λοιπόν εφ' ημάς ο παντοδύναμος Κύριος αυτήν την υψηλήν βασιλείαν («ούκ έστι δε εξουσία, ει μη από Θεού») δια να ηναι εις μέν τους Δυτικούς ωςάν ένας χαλινός, εις δε τους Ανατολικούς ημάς πρόξενος σωτηρίας» (*Διδασκαλία Πατρική*, 1798: 11), «...ο πρώτος αποστάτης Διάβολος κατανόησας, δια να εκτραχηλίση, και αύθις να φέρη εις απώλειαν τους εγκαταλειφθέντας

Σταδιακά, όμως, ακόμη και οι συντηρητικοί εκκλησιαστικοί θεσμοί, όπως το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, υποχώρησαν στις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις με τη διάνοηση του ευρωπαϊκού διαφωτισμού και αποδέχτηκαν τα ιδεώδη που σχετίζονταν με την αναγκαιότητα της διάδοσης του γραμματισμού και της εκπαίδευσης των δύο φύλων (Kitromilides, 2014: 15). Ορισμένοι έλληνες διανοούμενοι επέμεναν στην οργάνωση εκπαιδευτικών εκστρατειών, ακόμη και με τη συμβολή μοναχών, που συνέτειναν στη διάχυση των ελληνικών γραμμάτων και στην εξάπλωση της ελληνομάθειας (Kitromilides, 2009: 9). Τα ιδεώδη του διαφωτισμού μεταπλάθονταν σε εθνικό συναίσθημα και πατριωτισμό.

Οι ιδέες της αυτοδιάθεσης και της εθνικής ανεξαρτησίας επέδρασαν δυναμικά στην άνοδο των εθνικισμών στους χριστιανικούς πληθυσμούς των Βαλκανίων. Η συγκρότηση της εθνικής συνείδησης και του εθνικισμού ενισχύθηκε σημαντικά από την πνευματική επίδραση της Δύσης. Κύριοι φορείς των νέων ιδεών υπήρξαν κατ' αρχάς οι ελληνικοί πληθυσμοί που ζούσαν σε δυτικοευρωπαϊκές πόλεις ή όσοι είχαν στενές εμπορικές επαφές με τη Δύση, καθώς ήταν σε θέση να παρακολουθούν τις αλλαγές στη σκέψη, την πρόοδο των θετικών επιστημών και τις ανακαλύψεις στον τομέα της τεχνολογίας. Καθώς το υπάρχον πολιτειακό και οικονομικό σύστημα στεκόταν εμπόδιο στην αστική ανάπτυξη, τα μέλη της νέας δραστήριας τάξης ήταν πρόθυμα να συνδιαμορφώσουν το ιδεολογικό πλαίσιο που θα ανέτρεπε τους παρηκμασμένους θεσμούς.

Η διάδοση των ιδεών του φιλελευθερισμού και, γενικότερα, του ευρωπαϊκού διαφωτισμού προσαρμόστηκε στις πολιτικές και κοινωνικές ανάγκες των λαών της βαλκανικής χερσονήσου. Τόσο οι ορθόδοξοι πληθυσμοί όσο και οι μουσουλμανικοί, ανεξαρτήτως εθνοτικής καταγωγής, διήθησαν και εναρμόνισαν τις ιδέες του διαφωτισμού και της γαλλικής επανάστασης με τις ανάγκες και τα οράματα των εθνικών τους αξιώσεων και διεκδικήσεων. Οι βαλκανικοί λαοί στόχευαν στον

εκλεκτούς πιστούς, εμεθοδεύθη εις τον τρέχοντα αιώνα μίαν άλλην πονηρίαν και απάτην ξεχωριστήν, δηλαδή το νυν θρυλούμενον σύστημα της ελευθερίας ... υπάρχει όμως ένα δέλεαρ του διαβόλου και φαρμάκι ολέθριον, δια να κατακρημνίση τους λαούς εις την απώλειαν και ακαταστασίαν» (*Διδασκαλία Πατρική*, 1798: 13-14). Το κείμενο της Διδασκαλίας Πατρικής πιθανώς δεν ανήκει στον Άνθιμο Ιεροσολύμων, αλλά στον Αθανάσιο Πάριο.

κατακερματισμό της οθωμανικής αυτοκρατορίας προς όφελος του σχηματισμού εθνικών κρατών.

Η διαφορετική εγκόλπωση των ευρωπαϊκών ιδεωδών, σε σύγκριση με τα δυτικά κράτη, επιβεβαιώνει τον ανταγωνισμό και τη διάθεση ρήξης όχι μόνο με την οθωμανική εξουσία, αλλά και μεταξύ των χριστιανικών ομάδων διαφορετικών εθνοτήτων. Ο Μ. Μαζάουερ (2002: 31) παρατηρεί εύστοχα ότι ενώ στη Γερμανία και την Ιταλία ο εθνικισμός του 19^{ου} αιώνα είχε συγχωνεύσει και συμπτύξει τα μικρά απηρχαιωμένα κρατίδια σε ευρύτερες μονάδες, στα Βαλκάνια συνέβαινε ακριβώς το αντίθετο. Επομένως, μολονότι τα ιδεώδη του εθνικισμού για ορισμένα δυτικοευρωπαϊκά έθνη είχαν χαρακτήρα ενωτικό, για τους χριστιανούς, κυρίως, Οθωμανούς υπηκόους είχαν χαρακτήρα διασπαστικό.

Οι αποσχιστικές τάσεις των εθνοτήτων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, χριστιανών και μουσουλμάνων, επιβεβαιώθηκαν εμπόλεμα στις πρώτες τρεις δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Αρχικά, η εξέγερση του Καραγεώργη στο πασαλίκι του Βελιγραδίου το 1804 εξελίχθηκε σε αγώνα για την αυτονομία της Σερβίας. Στη συνέχεια, ο Μεχμέτ Αλή πασάς ανακήρυξε τον εαυτό του διοικητή της Αιγύπτου και το 1808 αναγνωρίστηκε επισήμως και από το σουλτάνο. Τέλος, η ελληνική επανάσταση του 1821 ενέπλεξε τις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις και μετέβαλε τις οικονομικές και διπλωματικές σχέσεις της αυτοκρατορίας (Shaw & Shaw, 1977: 29-31. Zürcher, 2004: 77-79). Τα τρία επαναστατικά κινήματα έδειχναν τη βαθιά επίδραση της ιδεωδών της γαλλικής επανάστασης, αλλά την ουτοπία του οράματος για ειρηνική συμβίωση στο πολυεθνικό οθωμανικό πλαίσιο.

Προκειμένου να αποφύγουν τη διάσπαση και περαιτέρω απότμηση των εδαφών τους και με σκοπό να διασφαλίσουν την τάξη και τη συνέχεια της υπάρχουσας πολιτικο-οικονομικής κατάστασης, οι οθωμανικές αρχές προέβησαν σε μεταρρυθμιστικές ενέργειες. Φορείς της ανάγκης για πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές υπήρξαν οθωμανοί διανοούμενοι, οι οποίοι είχαν σπουδάσει στα δυτικά πανεπιστήμια, ιδίως της Γαλλίας. Οι στόχοι τους περιελάμβαναν ίσα δικαιώματα για

όλους τους πολίτες, ανεξαρτήτως μιλλέτ, και πορεία εκδυτικισμού για τις κρατικές δομές¹⁰.

4.2 Βήματα πολιτικού εκδυτικισμού: το ιδεολογικό σχήμα του πανοθωμανισμού

Η διάδοση του δυτικοευρωπαϊκού στοχασμού και των ιδεών της γαλλικής επανάστασης επέδρασαν καίρια στη βαλκανική χερσόνησο και οδήγησαν σε εξεγέρσεις και αυτονομήσεις. Η οθωμανική εξουσία, με σκοπό να μεταστρέψει τη δυσaréσκεια των υπηκόων της, αλλά και να καθυσχύσει τις μεγάλες δυτικές δυνάμεις που επεδίωκαν το διαμελισμό της επεμβαίνοντας στις εσωτερικές της υποθέσεις με αφορμή την προστασία των χριστιανικών πληθυσμών, δρομολόγησε μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα. Οι πολιτικές μεταβολές, επηρεασμένες από το λόγο του διαφωτισμού, ευαγγελίζονταν την ισονομία και ισοπολιτεία όλων των διαφορετικών μιλλέτ του οθωμανικού κράτους.

Η αυτοκρατορία φιλοξενούσε στους κόλπους της πάνω από είκοσι διαφορετικές εθνικές ομάδες¹¹ (Baudin 1896: 147-159). Οι ομάδες αυτές απολάμβαναν διαφορετικά, μεταξύ τους, προνόμια, τα οποία δεν σχετίζονταν μόνο με το θρήσκευμα, αλλά και με άλλες συμφωνίες, ακόμη και τοπικού χαρακτήρα, μέσα στο ίδιο μιλλέτ. Η πολιτική εφαρμογή ενός προγράμματος που θα εξάλειφε τη

¹⁰ Η οθωμανική αυτοκρατορία αποτελούσε ένα πολυεθνικό κράτος που περιελάμβανε εθνοτικές ομάδες με διαφορετικά θρησκευματα, εθνική γλώσσα και κοινωνική συγκρότηση. Οι εθνικές αυτές ομάδες ήταν οργανωμένες σε μιλλέτ, δηλαδή σε διαφορετικά «έθνη», απολαμβάνοντας συχνά ορισμένα προνόμια που τις διέκρινε από τα άλλα μιλλέτ. Τα προνόμια αυτά, συχνά οικονομικού – εμπορικού περιεχομένου, ήταν προϊόντα συμφωνίας με το Σουλτάνο. Τα μιλλέτ είχαν το δικαίωμα να διατηρούν όλα τα εθνοτικά τους χαρακτηριστικά, αλλά και την υποχρέωση να σέβονται τη μία διοικητική αρχή του κράτους. Επομένως, ανεξάρτητα από την καταγωγή, τη γλώσσα ή το θρήσκευμα, οι κάτοικοι της αυτοκρατορίας ήταν όλοι οθωμανοί υπήκοοι.

¹¹ Ο P. Baudin (1896: 147-159) αναφέρει Οσμανλήδες και Τουρκομάνους, Έλληνες, Αλβανούς, Κουτσόβλαχους, Σέρβους, Βούλγαρους, Πομάκους, Κοζάκους, Τσερκέζους, Λαζούς, Κούρδους, Αρμένιους, Άραβες, Δρούζους, Μαρονίτες, Σύριους, Χαλδαίους, Βεζήδες, Ισραηλίτες, Τσιγγάνους κ.ά.

διαφορετική αντιμετώπιση και θα πρότεινε την ισότητα και την αδελφосύνη των διαφορετικών εθνοτήτων είχε τις ρίζες του στη γαλλική διανόηση.

Η νεωτερικότητα χαρακτηρίζεται από την αναζήτηση της ταυτότητας, κυρίως της εθνικής (Ασημάκη κ.ά., 2011: 100). Σε ένα πολυεθνικό κράτος, όπως η οθωμανική αυτοκρατορία, οι ταυτότητες των υπηκόων της είναι αντικρουόμενες και συχνά αντιμαχόμενες. Η εθνική, η θρησκευτική, η γλωσσική ή η κοινωνική ταυτότητα κάθε ομάδας μπορούσε να τη φέρει σε σύγκρουση με κάποια άλλη. Η μόνη κοινή ταυτότητα αυτών των πληθυσμών, το σημείο σύγκλισης, ήταν η οθωμανική υπηκοότητα. Όλα τα μέλη των διαφορετικών μιλλέτ αποδέχονταν την κεντρική εξουσία του σουλτάνου, όλοι ήταν οθωμανοί υπήκοοι.

Η γέννηση μιας πολιτικής ιδεολογίας που θα ένωνε το μωσαϊκό λαών που συναποτελούσε την αυτοκρατορία είχε, επομένως, ως πυρήνα την κοινή οθωμανική ταυτότητα και προσπαθούσε να εξαλείψει τις διαφορές και αδικίες που προκαλούσαν οι πολλαπλές ταυτότητες. Ήταν μια νέα εθνική ιδεολογία, ένας νέος εθνικισμός, που επεδίωκε να εκμηδενίσει τις διαφορετικές εθνοτικές καταγωγές προς όφελος της ανάδυσης του νέου οθωμανού πολίτη. Ακολουθώντας τα παραδείγματα της Δύσης, με τις συνενώσεις κρατιδίων κάτω από την κοινή εθνική ταυτότητα, το όραμα του πανοθωμανισμού τρεφόταν από την ελπίδα συσπείρωσης όλων των διαφορετικών λαών της αυτοκρατορίας γύρω από μια δίκαιη συνταγματική κεντρική εξουσία.

Ο πανοθωμανισμός (*osmanlılık* ή *osmanlıcilık*), επομένως, υπήρξε μια υπερεθνική πολιτική αρχή που προέβαλλε την ισότητα όλων των οθωμανών υπηκόων. Η πανοθωμανική ιδεολογία ξεκίνησε στις αρχές του 19ου αιώνα και ισχυροποιήθηκε καθ' όλη τη διάρκειά του. Κατέρρευσε στις αρχές του 20ού, μετά τους βαλκανικούς πολέμους, όταν δηλαδή έγινε φανερό η επιθυμία των λαών, ιδιαίτερα της βαλκανικής χερσονήσου, για αυτοδιάθεση και για δημιουργία εθνικού κράτους.

Ο πανοθωμανισμός υποστήριζε ότι όλοι οι υπήκοοι της οθωμανικής αυτοκρατορίας ανεξάρτητα από θρήσκευμα ή γλώσσα, θα είναι αφοσιωμένοι πολίτες με ίσα δικαιώματα (Zürcher, 2004: 187). Το κίνημα θεωρούσε ότι με αυτόν τον τρόπο

κάλυπτε τις ανάγκες όλων των πολιτών στην οθωμανική επικράτεια, καθώς βασιζόταν στην αναδιοργάνωση του κράτους με βάση τα δυτικά πρότυπα και κυρίως εκείνα του γαλλικού διαφωτισμού. Η ιδεολογία αυτή δεν θεωρούσε τις διαφορές ανάμεσα στα μιλλέτ ως εμπόδιο, αλλά αντίθετα προέβαλλε έντονα τον κοινό παρονομαστή όλων των κατοίκων της αυτοκρατορίας, την οθωμανική υπηκοότητα. Πρέσβευε ότι τα ίσα δικαιώματα θα πρέπει να παρέχονται μαζί με την υπηκοότητα και όχι να χορηγούνται ξεχωριστά, όπως γινόταν ως τότε με τα διαφορετικά προνόμια ανάμεσα στα μιλλέτ.

Οι αρχές του πανοθωμανισμού βρίσκονται στις μεταρρυθμίσεις του Tanzimat. Το Tanzimat είναι ένα σύνολο μεταρρυθμιστικών διαταγμάτων, που αφορούσε στην κοινωνική, πολιτική, οικονομική ζωή και στο στρατό. Το Υψηλό Διάταγμα του Gülhane (Hatt-i Şerif), που εκφωνήθηκε στις 3 Νοεμβρίου 1839, προέβλεπε μεταξύ άλλων την ισότητα απέναντι στο νόμο όλων των υπηκόων, ανεξαρτήτως θρησκειότητας. Επιπλέον, παρείχε εγγυήσεις για τη ζωή, την τιμή και την περιουσία των υπηκόων της οθωμανικής αυτοκρατορίας (Shaw & Shaw, 1977: 55, 59-61. Zürcher, 2004: 99).

Ο εμπνευστής του Διατάγματος του Gülhane, υπουργός Εξωτερικών Mustafa Reşid Paşa, είχε ως στόχο να θέσει τη βάση για τη δημιουργία ενός οθωμανικού έθνους, στο οποίο οι υπήκοοι θα μπορούν να επωφελούνται από τα ίσα πολιτικά δικαιώματα, τα οποία θα σχετίζονται με την ιδιότητα και τα καθήκοντα του πολίτη και δεν θα εξαρτώνται καθόλου από τις θρησκευτικές αναζητήσεις του (Mardin, 1962: 14). Ο Reşid Paşa εκδήλωσε με αυτόν τον τρόπο τις προθέσεις της αυτοκρατορίας για παραχώρηση συνταγματικών δικαιωμάτων, αλλά ταυτόχρονα επεδίωκε ότι η εξέλιξη αυτή θα αναχαίτιζε την εξάπλωση του εθνικισμού και των αποσχιστικών τάσεων που είχαν ήδη εκδηλωθεί ανάμεσα στους χριστιανικούς πληθυσμούς και εξαπλώνονταν στους μουσουλμανικούς (Zürcher, 2004: 100).

Το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα που πρότεινε το Υψηλό Διάταγμα του Gülhane και το σύνολο των αλλαγών του Tanzimat αντιμετωπίστηκαν θετικά, αλλά και κριτικά τόσο από τους χριστιανικούς όσο και από τους μουσουλμανικούς

πληθυσμούς της αυτοκρατορίας¹². Δύο δεκαετίες περίπου μετά την ανακήρυξη του Διατάγματος του Gülhane, οι αντιπολιτευτικές απόψεις στηλίτευαν το Tanzimat ως δείγμα δεσποτισμού και διαδίδονταν μέσω του τύπου¹³. Η κριτική αυτή θεώρηση των μεταρρυθμίσεων προερχόταν κυρίως από ομάδες νεαρών με εκσυγχρονιστικές απόψεις, διαποτισμένες από φιλελεύθερες ευρωπαϊκές ιδέες. Η αντιπολίτευση αυτή συγκροτείτο από νεαρούς γραφειοκράτες και συγγραφείς, οι οποίοι υπερασπίζονταν τις φιλελεύθερες αξίες της Δύσης, προβάλλοντάς τις όμως μέσα από ένα ισλαμικό πρίσμα (Zürcher, 2004: 118).

Το φαινόμενο του συγκερασμού της δυτικής σκέψης, των ιδεωδών του ευρωπαϊκού διαφωτισμού με τις αξίες του Ισλάμ χαρακτήριζε την τουρκόγλωσση διανόηση του 19^{ου} αιώνα και επηρέασε καίρια την πολιτική τόσο της Υψηλής Πύλης, όσο και τους αρχικούς προσανατολισμούς του κινήματος των Νεότουρκων στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η συγχώνευση των στοιχείων του δυτικοευρωπαϊκού στοχασμού με την ισλαμική παράδοση καλλιεργήθηκε και μέσω των εκδόσεων γνώρισε μεγάλη απήχηση. Οι εκφάνσεις αυτού του συνδυασμού είναι εμφανείς τους τομείς της πολιτικής, της κοινωνικής ανάπτυξης, αλλά και της τέχνης.

Οι προσπάθειες δυτικοποίησης της οθωμανικής κοινωνίας ακολουθούσαν την πολιτική ιδεολογία του πανοθωμανισμού, εισάγοντας όμως περισσότερα ισλαμικά στοιχεία. Χαρακτηριστικότερος εκπρόσωπος αυτού του ρεύματος, των Νέων

¹² Ο E. Zürcher (2004: 117) παρατηρεί ότι η αιτία για την οποία οι μεταρρυθμίσεις δεν γνώρισαν ευρεία υποστήριξη βρίσκεται στο γεγονός ότι δεν προέκυψαν ως ανάγκη από τη λαϊκή βάση. Είχαν επιβληθεί στην οθωμανική κοινωνία είτε επειδή η ηγεσία των γραφειοκρατών τις θεώρησε απαραίτητες, είτε επειδή είχαν υποχρεωθεί στους εκπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων.

Συγκεκριμένα, οι χριστιανικοί πληθυσμοί της αυτοκρατορίας αρχικά υποστήριζαν τις μεταρρυθμίσεις του Tanzimat, καθώς βελτιωνόταν σημαντικά τη θέση τους. Όμως, αυτές οι μεταβολές στο πολιτικό σκηνικό δεν κατόρθωσαν να αποτρέψουν την εξάπλωση του εθνικισμού σε αυτές τις κοινότητες. Η μουσουλμανική πλειονότητα, από την πλευρά της, ήταν φανερά αρνητική, καθώς θεωρούσε ότι το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα παρείχε αμαχητί στους μη μουσουλμάνους όσα προνόμια είχαν κερδίσει οι πρόγονοί τους στις πολεμικές συρράξεις.

¹³ Η εφημερίδα λεγόταν Tasvir-i Efkar (Απεικόνιση της Γνώμης) με αρχισυντάκτη αρχικά τον İbrahim Şinasi και αργότερα τον Namık Kemal, σημαντική προσωπικότητα της νεο-οθωμανικής διανόησης (Shaw & Shaw, 1977: 131).

Οθωμανών¹⁴ ήταν ο Namik Kemal, δημοσιογράφος, Οθωμανός πατριώτης και ευσεβής μουσουλμάνος (Cornish, 1889: 452-457). Υπήρξε απόστολος δύο κυρίως ιδεών, της ελευθερίας και της πατρίδας. Μεταλαμπάδευσε τις δύο αυτές χαρακτηριστικές ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης, προσαρμόζοντάς τις στη μουσουλμανική παράδοση και νοοτροπία (Durdu, 2003: 292. Lewis, 2001: 301, 304). Καθώς ήταν πολυγραφότατος, κατόρθωσε να κάνει του αναγνώστες του κοινωνούς των ιδεωδών του.

Η υιοθέτηση των ευρωπαϊκών ιδεών και η αποδοχή των ιδεωδών της γαλλικής επανάστασης δεν σημαίνει, για την πολιτική ιδεολογία του 19^{ου} αιώνα, απαραίτητα στροφή προς τη Δύση. Υπήρχε η αντίληψη της ευρωπαϊκής «επανεφεύρεσης» ισλαμικών θεσμών, δηλαδή η άποψη ότι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός χρησιμοποίησε πολλά στοιχεία που είχαν εφευρεθεί στο Ισλάμ και αργότερα τελειοποιήθηκαν στην Ευρώπη. Σύμφωνα με τον Namik Kemal και άλλους διανοητές του πανοθωμανισμού, η Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα είχε επανεισάγει ιδέες και θεσμούς «καθαυτὸς» ισλαμικές. Για το λόγο αυτό, μολονότι ο Namik Kemal θαύμαζε τις προόδους της δυτικής Ευρώπης, παρέμενε προσηλωμένος σε μεγάλη σειρά ισλαμικών πολιτιστικών θεσμών (Mardin, 1962: 322).

Το κίνημα των Νέων Οθωμανών προσπάθησε να συγχωνεύσει το φιλελευθερισμό με την ισλαμική παράδοση, υιοθετώντας ταυτόχρονα μια νέα μορφή πολιτικής δράσης. Θεωρούνται ως η πρώτη σύγχρονη ιδεολογική κίνηση στους κόλπους της οθωμανική αυτοκρατορίας, αλλά και οι πρώτοι που επεδίωξαν με τα

¹⁴ Υπάρχει σύγχυση στην ονομασία των διανοητών Νέων Οθωμανών, καθώς στη βιβλιογραφία εμφανίζονται και ως Νεότουρκοι, λόγω της μετάφρασης του ονόματός τους από τα τουρκικά ή από τα γαλλικά. Στην τουρκική ονομάζονται “Yeni Osmanlılar”, νέοι/καινούριοι Οθωμανοί, σε αντιδιαστολή με τους παλαιούς Οθωμανούς, όσους δηλαδή δεν είχαν στραφεί προς τις ιδέες της Δύσης (στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία συναντώνται ως Young Ottomans, όπως στο έργο των Shaw & Shaw, 1977). Στο Παρίσι, όμως, προσκεκλημένοι του Mustafa Fazıl Paşa, γνωστού για τις φιλελεύθερες ιδέες του, χρησιμοποίησαν και την ονομασία “Jeunes Turcs” ή, στα τουρκικά, “Genç Türkler”, δηλαδή νέου/νεαροί Τούρκοι (Zürcher, 2004: 120). Η μετάβαση από έναν όρο πολυεθνικό (Οθωμανός) σε έναν μονοεθνικό (Τούρκος) είναι χαρακτηριστική της αλλαγής προσανατολισμού της πανοθωμανικής ιδεολογίας. Επιπλέον, δημιουργείται αδυναμία σωστής διάκρισης με το κίνημα των Νεοτούρκων που επαναστάτησαν το 1908 με σκοπό την ανατροπή του σουλτάνου και την κατάργηση του χαλιφάτου.

γραπτά τους κείμενα να επηρεάσουν την κοινή γνώμη (Zürcher, 2004: 121). Το πολιτικό σχήμα του πανοθωμανισμού διαδόθηκε μέσω του έργου τους, ενώ οι ιδεολογικές τους προσεγγίσεις καθόρισαν την πορεία του. Μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα είχε γίνει σαφές ότι το ιδεώδες του οθωμανού πολίτη ανεξάρτητα από θρησκεία ή εθνοτική καταγωγή είχε αρχίσει να υποσκελίζεται από την κυριαρχία του μουσουλμανικού στοιχείου.

Οι τελικές αυταπάτες των Οθωμανών για ένα ενιαίο πολυεθνικό κράτος διαψεύστηκαν στην αρχή του 20ού αιώνα με τον πρώτο βαλκανικό πόλεμο. Φάνηκαν ξεκάθαρα οι προθέσεις των εθνών για ανεξαρτητοποίηση και το όραμα ενός ενιαίου πολυεθνικού και πολυθρησκευτικού κράτους παρουσιάστηκε ουτοπικό. Ο πανοθωμανισμός έπαψε να είναι ελκυστικός, αφότου διαλύθηκαν όλες οι οθωμανικές ψευδαισθήσεις για ένωση, και το ιδεολογικό ρεύμα εγκαταλείφθηκε.

Η αποτυχία του πανοθωμανισμού να πείσει μουσουλμάνους και χριστιανούς για την αξία ενός πολυεθνικού κράτους ισονομίας, εκφράζεται στα λόγια του κατεξοχήν διανοητή του παντουρκισμού Ziya Gökalp: «Εάν ο σκοπός του οθωμανισμού είναι να περιμαζέψει σε έναν χώρο γλώσσες, εθνότητες και πολιτισμούς, συστατικά που διαφέρουν εντελώς το ένα από το άλλο, και να δημιουργήσει μια ένωση, αυτό θα το ονομάσουμε απατηλό όνειρο, γιατί είναι πρακτικώς αδύνατο να ενοποιηθούν και να γίνουν ένα όλοι αυτοί οι πολιτισμοί» (Kutlay, 1992: 253 στο Kızılyürek, 2006: 39).

Η αναζήτηση ενοποιητικών ταυτοτήτων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα γέννησε δύο επιπλέον πολιτικές ιδεολογίες. Ο πανισλαμισμός επεδίωξε, μετά τις επαναστάσεις των βαλκανικών χριστιανικών πληθυσμών, την ένωση των μουσουλμάνων Οθωμανών υπό τη σημαία της κοινής θρησκευτικής πίστης και των κοινών ισλαμικών αξιών. Η αποτυχία της πολιτικής αυτής σκέψης φάνηκε σύντομα με τις επαναστατικές κινήσεις των Αράβων. Ο παντουρκισμός, τέλος, προέβαλε την κοινή τουρκική ταυτότητα των τουρανικών φύλων. Η άνοδος των εθνικισμών, με επιλεκτική «σταχυολόγηση» από τη δεξαμενή των δυτικοευρωπαϊκών ιδεών, τόνισε τη συσπείρωση γύρω από την εθνική ταυτότητα, δημιούργησε με τη βία ενότητα εθνική και μονοπώλησε την πολιτική σκηνή του 20^{ου} αιώνα.

Κεφάλαιο 5: Η αρχιτεκτονική της Κωνσταντινούπολης στην καμπή του 20ού αιώνα

5.1 Πολιτιστικός εκδυτικισμός και αστική ανάπλαση: Η Κωνσταντινούπολη το 19^ο αιώνα

Η Κωνσταντινούπολη υπήρξε πρωτεύουσα της μεσογειακής λεκάνης επί δεκαέξι αιώνες, από την ίδρυσή της και τον επίσημο εγκαινιασμό της στις 3 Μαΐου 330 έως τη μεταφορά της πρωτεύουσας της νεοσύστατης δημοκρατίας στην Άγκυρα¹⁵ δεκαπέντε ημέρες πριν την ανακήρυξη της Τουρκικής Δημοκρατίας στις 29 Οκτωβρίου 1923 (Çelik, 1993: xv· Zürcher, 2004: 230). Εξακολουθεί να είναι μία από τις πολυπληθέστερες πόλεις της Μεσογείου με πολυπολιτισμική αρχιτεκτονική κληρονομιά και αμείωτο πολιτιστικό απόθεμα.

Οι μετασχηματισμοί του δομημένου περιβάλλοντος της Κωνσταντινούπολης δεν ακολούθησαν πάντοτε ομαλή διαβάθμιση [*Εικ. 1, 2*]. Η αλλαγή της βυζαντινής βασιλεύουσας σε οθωμανική πρωτεύουσα υπήρξε δραματική, όχι μόνο για τους πολιτειακούς θεσμούς, αλλά και για τη διαχείριση του αστικού χώρου. Ο εξισλαμισμός των οικοδομημάτων ξεκίνησε συμβολικά αλλά και ουσιαστικά με τη μετατροπή των βυζαντινών εκκλησιών σε ισλαμικά τεμένη. Ο Α. Πασαδαίος (1981: πιν. 10-15) παραθέτει κατάλογο βυζαντινών ναών της Κωνσταντινούπολης που μετετράπησαν σε τεμένη, συμπληρώνοντας τους πίνακες με τη βυζαντινή και την οθωμανική ονομασία των μνημείων, τη χρονολογία μετατροπής τους, τις αλλαγές που

¹⁵ Ο E. Zürcher (2004: 230-231) παρατηρεί ότι η μεταφορά της πρωτεύουσας δεν έπληξε μόνο την υπερηφάνεια των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης, αλλά συγχρόνως σήμαινε μακρόχρονη ανεργία για δεκάδες χιλιάδες δημοσίων υπαλλήλων που ζούσαν εκεί. Η μεταφορά δεν συμβολοποιούσε μόνο τη ρήξη με το οθωμανικό παρελθόν και την εκκίνηση μιας νέας πολιτειακής ζωής για τη χώρα, αλλά αποτελούσε κυρίως πράξη πολιτική, καθώς αρκετοί κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης ήταν θιασώτες των χαλιφικών θεσμών και διατηρούσαν κοινωνικούς και οικονομικούς δεσμούς με την κεντρική οθωμανική διοίκηση.

υπέστησαν, όπως ανακαινίσεις ή επισκευές, καθώς και επιπλέον στοιχεία που αφορούν στη λειτουργία των χώρων¹⁶.

Η οθωμανοποίηση της αστικής εικόνας εντάθηκε με την ανοικοδόμηση ιδρυμάτων σχετικών με τη νέα διοίκηση. Νέοι θεσμοί και οργανισμοί στεγάζονταν σε κτίσματα που ακολουθούσαν τις οθωμανικές πολιτικές του αστικού χώρου. Επιπλέον, η εισαγωγή νέων κτηριακών τύπων δημιούργησε μια καινούρια ρυθμολογία. Μολονότι η ισλαμική οθωμανική αρχιτεκτονική δανείστηκε πολλά στοιχεία από τη βυζαντινή, τόσο δομικά, όπως η στήριξη τρουλαίων κατασκευών, όσο και μορφολογικά, όπως διάσπαση των όγκων μέσω της διαβάθμισης του ύψους των θόλων, υπήρξαν καινοτομίες που διαφοροποιούσαν τις κατασκευές και μετέβαλλαν το ύφος της πόλης. Επιπλέον, η κοσμική οθωμανική αρχιτεκτονική χρησιμοποίησε τύπους και υλικά του βυζαντινού παρελθόντος και τα διέδωσε στην οθωμανική επικράτεια με τις μετακινήσεις των αυστηρά οργανωμένων και ιεραρχημένων συντεχνιών των οικοδόμων, οι οποίοι επιτέλεσαν ουσιαστικό αρχιτεκτονικό, κοινωνικό και πολιτισμικό έργο καθ' όλη της διάρκεια της δράσης τους¹⁷.

¹⁶ Ο Α. Πασαδαίος σημειώνει είκοσι οκτώ βυζαντινούς ναούς της Κωνσταντινούπολης και το ιστορικό της μετατροπής τους σε ισλαμικά τεμένη. Η σύγχρονη κατάσταση των περισσότερων είχε θεωρηθεί σχετικά καλή, ενώ αρκετά μνημεία κρίθηκαν ως παραμορφωμένα ή και ερειπωμένα.

¹⁷ Αξίζει να σημειωθεί η ποικιλία στη χρήση των όρων που συναντάμε στη βιβλιογραφία σχετικά με την παραδοσιακή βαλκανική αρχιτεκτονική κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας. Παρά τις πολιτισμικές διαφορές των λαών της βαλκανικής, η παραδοσιακή αρχιτεκτονική χαρακτηρίζεται από μεγάλο βαθμό ομοιογένειας, ώστε να θεωρείται ότι αποτελεί ενιαίο σύνολο. Οι κατασκευές έχουν ομοιότητες, όπως στους τύπους ή στη χρήση των δομικών υλικών του ξύλου και της πέτρας, αλλά και ουσιαστικές διαφορές, γεγονός που επιβεβαιώνει την προσαρμοστικότητα των συντεχνιών στα εκάστοτε γεωγραφικά περιβάλλοντα. Η ελληνόγλωσση γραμματεία χρησιμοποιεί τους όρους «οθωμανική», «βαλκανική» και «παραδοσιακή» για να χαρακτηρίσει την αρχιτεκτονική της βόρειας Ελλάδας και των υπόλοιπων βαλκανικών χωρών κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Για παράδειγμα, τα έργα *Βαλκανική παραδοσιακή αρχιτεκτονική* (1993), Αθήνα: Μέλισσα. Τσουρπτσόγλου-Στεφανίδου Β. (επ.) (1997), *Βαλκανική παραδοσιακή αρχιτεκτονική: Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη. *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα* (2008). Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού. Η ίδια ορολογία φαίνεται ότι χρησιμοποιείται και στις βαλκανικές χώρες, αν κρίνουμε από τις αγγλόγλωσσες εκδόσεις, όπως για παράδειγμα στο άρθρο των Jovanovic-Popovic κ.ά. (2012) από τη Σερβία (χρησιμοποιούνται οι όροι “Balkan traditional vernacular architecture”), το άρθρο των Namicev & Namiceva (2014) από τη F.Y.R.O.M. (“traditional/Balkan architecture”) κ.ά. Ο ιστότοπος www.balkanarchitecture.org

(Ανδρούδης, 2008: 65). Η πρωτοτυπία βρισκόταν στη διαρρύθμιση των χώρων, καθώς αναπαριστούσαν τις έμφυλες διαστάσεις της μουσουλμανικής οικογένειας ή τις διαφορετικές εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής της οικογένειας, αλλά και στη διακόσμηση των όψεων.

Σημαντική μετατροπή που έφερε η οθωμανοποίηση του δομημένου περιβάλλοντος της Κωνσταντινούπολης σε σχέση με το βυζαντινό παρελθόν της πόλης αποτελεί η διαφοροποίηση της αστικής κορυφογραμμής. Οι έντονες διακυμάνσεις στο ύψος που έφεραν οι μιναρέδες που προστέθηκαν σε αρκετούς βυζαντινούς ναούς για την μετατροπή τους σε ισλαμικά τεμένη, διατάρασσαν την βαθμιδωτή εξουδετέρωση των όγκων των ναών. Προκαλούσαν όμως, αντισταθμιστικά, μέσω της αντίθεσης των οξυκόρυφων απολήξεων των μιναρέδων με τους μαλακούς ημικυκλικούς όγκους των τρούλων, ψυχική ανάταση.

Οι μετασχηματισμοί του αστικού τοπίου της Κωνσταντινούπολης υπήρξαν αντίστοιχα βαθείς και καινοτόμοι κατά την προσπάθεια εκδυτικισμού το 19^ο αιώνα. Η Z. Çelik (1993: xvi) παρατηρεί αντιστοιχίες στη ριζοσπαστικότητα των αλλαγών της πόλης κατά τις δύο αυτές χρονικές περιόδους. Οι προσπάθειες δυτικοποίησης των πολιτειακών θεσμών εκφράστηκαν στην αστική εικόνα με παρόμοιες απόπειρες εκμοντερνισμού των κτηρίων, ιδιαίτερα όσων είχαν δημόσιο χαρακτήρα και εκπροσωπούσαν την κεντρική εξουσία.

Οι νεοφανείς αρχιτεκτονικές επιλογές, επομένως, αποτελούσαν αναδιατύπωση των πολιτικών του αστικού χώρου και της πολεοδομικής του συγκρότησης. Ο εξευρωπαϊσμός της εικόνας της Κωνσταντινούπολης ξεκίνησε από τα θεσμικά κέντρα που τον ενορχήστρωναν, με την αντικατάσταση δηλαδή των οργανισμών και

προσφέρει πλούσιο φωτογραφικό υλικό για τη λαϊκή αρχιτεκτονική κάθε βαλκανικής χώρας, χρησιμοποιώντας την ίδια ορολογία. Η τουρκική βιβλιογραφία εισάγει τον όρο “türk” για να αποδώσει τον ίδιο ρυθμό, όπως φαίνεται στο έργο της N. Konuk (2010). *Yunanistan'da Osmanlı mimarisi (Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα)*, Ankara: Stratejik Araştırmalar Merkezi, όπου χρησιμοποιεί τους όρους “restore edilen türk evleri” (αναστηλωμένες τουρκικές οικίες) κ.λπ. Επομένως, για την απόδοση της ίδιας αρχιτεκτονικής, χρησιμοποιείται όρος γεωγραφικός («βαλκανική»), χρονολογικός («παραδοσιακή»), πολιτισμικός/χρονολογικός («οθωμανική») και εθνικός («τουρκική»).

ιδρυμάτων που ήταν υπεύθυνα για τις πολιτικές του αστικού χώρου με νέα διοικητικά όργανα. Οι μετέπειτα επιλογές ακολουθούσαν τις απαιτήσεις ενός νεωτερικού δυτικότροπου μοντέλου ζωής, που εξυπηρετούσε κυρίως την εμπορική αστική τάξη της πόλης.

Το φαινόμενο της αστικής ανάπλασης με την προσθήκη δυτικού ύφους αρχιτεκτονήματα υπήρξε διαδεδομένο στις χώρες με έντονη πολιτική παρέμβαση των δυτικοευρωπαϊκών κρατών. Η εξάπλωση της αποικιοκρατίας είχε επιφέρει σε χώρες της Μέσης Ανατολής και της βορειοδυτικής Αφρικής, εκτός από την πολιτική και οικονομική διείσδυση ορισμένων κρατών της δυτικής Ευρώπης, και την πολιτιστική τους επιβολή. Ο E. Said (1993: 109) υποστηρίζει ότι η ιδεολογική κατάκτηση επιτυγχάνεται όχι μόνο με την άμεση κυριαρχία και τη σωματική βία, αλλά πολύ πιο αποτελεσματικά με μακρόχρονα πειστικά μέσα, συχνά γόνιμα και δημιουργικά, τα οποία εγκαθιστούν την ηγεμονία με βέβαιη επιτυχία. Στο ορατό επίπεδο, τα μέσα αυτά περιλαμβάνουν το μετασχηματισμό του χώρου μέσω της αναδιαμόρφωσης του φυσικού και αρχιτεκτονικού περιβάλλοντος, αλλά και της ανοικοδόμησης των αποικιακών πόλεων.

Η διαμόρφωση του αστικού τοπίου, επομένως, μέσω της αρχιτεκτονικής, αποτελεί μέθοδο ήπιας ισχύος. Οι αποικιακές πόλεις περιελάμβαναν συνήθως ξεχωριστές συνοικίες των αποικιοκρατών με την αρχιτεκτονική της δυτικής Ευρώπης, οργανωμένες σε απόσταση από τις περιοχές διαβίωσης των γηγενών πληθυσμών. Η Κωνσταντινούπολη πρωτοτύπησε στη χωροθέτηση των δυτικοευρωπαϊκών κατασκευών, μολονότι η εντατική ανοικοδόμηση πραγματοποιήθηκε τον ίδιο αιώνα. Σε αντίθεση, επομένως, με άλλες πόλεις της Ανατολής στις οποίες τα δείγματα δυτικής αρχιτεκτονικής βρίσκονται συγκεντρωμένα, αλλά και απομακρυσμένα από τα κτήρια του εγχώριου αρχιτεκτονικού ύφους, η Κωνσταντινούπολη αγκάλιασε τα οικοδομήματα του δυτικού σχεδιασμού εντάσσοντάς τα στο οθωμανικό σύνολο (Çelik, 1993: xvi). Η έλλειψη ομοιομορφίας δημιούργησε μια εικόνα αποσπασματική, αλλά και ποικιλόχρωμη.

Ο 19^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από την άνθιση των νεωτερικών πόλεων στη δυτική Ευρώπη. Ιδιαίτερα το δεύτερο μισό του αιώνα υπήρξε περίοδος

ανασχεδιασμού των δυτικοευρωπαϊκών πόλεων και ανασύστασης του πολεοδομικού τους χάρτη. Ο T. Hall (2003: 8-62) ανατρέπει εξελικτικά την ιστορία της εξάπλωσης των άστεων και επεξηγεί το πλέγμα αναγκών και ελλείψεων που ερχόταν να ανακουφίσει η πολεοδομική οργάνωση, από την εσχάρα του υποδάμειου συστήματος, την ακτινωτή διάταξη των μεσαιωνικών και αναγεννησιακών τειχισμένων πόλεων έως τη διάνοιξη λεωφόρων και σύνδεση των προαστίων με το αστικό κέντρο κατά τον αναπτυξιακό εκμοντερνισμό και εξωραϊσμό του Παρισιού από τον Georges-Eugène Haussmann. Εκτός από τη γαλλική πρωτεύουσα, επίσης η Ρώμη είχε ανάγκη αναδιαμόρφωσης, καθώς ανακηρύχθηκε πρωτεύουσα του ενοποιημένου ιταλικού βασιλείου το 1870. Ο ισχυρός συμβολισμός της προέβαλε την ενοποιητική ισχύ της πόλης ως ιδανικό άξονα συσπείρωσης των ιταλικών κρατιδίων με τις διαφορετικές και συχνά ανταγωνιστικές πολιτιστικές αφηγήσεις. Το κλασικό κυρίως και το αναγεννησιακό παρελθόν της πόλης την ύψωνε σε κέντρο πολιτισμού όχι μόνο σε εθνικό επίπεδο, αλλά και σε πανευρωπαϊκό (Costa, 1991: 270). Σύμφωνα με τον Kirk (2011: 115-117), ο πολεοδόμος Alessandro Viviani επεχείρησε να ανασυγκροτήσει την πόλη τόσο στο πεδίο της ρυμοτομικής χάραξης ή της ανοικοδόμησης κοινωφελών κτηρίων, όσο και στο πεδίο των υποδομών, όπως των υδραυλικών εγκαταστάσεων και των παρόχθιων αντιπλημμυρικών έργων. Ο ίδιος μελετητής (2011: 117) συγκρίνει τον ανασχεδιασμό των δύο αυτών μεγάλων πρωτευουσών και παρατηρεί ότι, σε αντίθεση με το έργο του Haussmann στο Παρίσι, ο εθνικός πολιτικός συμβολισμός δεν συμπεριλαμβανόταν στη στοχοθεσία του Viviani. Τα πολεοδομικά σχέδια της ιταλικής πρωτεύουσας δεν ακολουθούσαν τις ευθείες χαράξεις των παρισινών λεωφόρων, αλλά επιχειρούσαν να προτείνουν λύσεις στα ζητήματα σχεδιασμού οδικών αρτηριών για τη διευκόλυνση της κίνησης στο ιστορικό κέντρο της πόλης.

Ο πολεοδομικός σχεδιασμός της πόλης με σκοπό τη σύνδεσή της με το κλασικό παρελθόν και τη δημιουργία διοικητικών κέντρων χαρακτήριζε και τη διαμόρφωση της Αθήνας, μετά την ανακήρυξή της ως πρωτεύουσας του νεοσύστατου κράτους. Το 1832 η προσωρινή ελληνική κυβέρνηση ανέθεσε στους αρχιτέκτονες Σταμάτιο Κλεάνθη και Eduard Schaubert να ετοιμάσουν το πολεοδομικό σχέδιο της νέας πρωτεύουσας. Σύμφωνα με επιστολή του Κλεάνθη του 1836, οι κυβερνητικές

οδηγίες ήταν σαφείς «... η διοικητική επιτροπή κατά τον Μάιον μήναν του 1832 μας επιφόρτωσεν να συντάξωμεν ... σχέδιον εφάμιλλον της αρχαίας δόξης και λαμπρότητος της πόλεως ταύτης, και άξιον του αιώνος εις τον οποίον ζώμεν» (Μπαστέα, 2008: 145). Καθώς παρόμοια σχέδια είχαν εγκριθεί για όλη την ηπειρωτική και μέρος της νησιωτικής ελληνικής επικράτειας, ήταν εμφανής η διάθεση προώθησης της ομοιογένειας του αστικού χώρου του νέου κράτους, προκειμένου να ενισχυθεί η κοινή ταυτότητα των κατοίκων (Μπαστέα, 2008: 93).

Η εικόνα της πόλης διατύπωνε εθνικό λόγο, όπως ακριβώς και η ιστορία ή η γλώσσα. Η Κωνσταντινούπολη το 19^ο αιώνα επιδίωκε να παρουσιάσει μια εικόνα απομακρυσμένη από το οθωμανικό παρελθόν με τις εμφανείς ισλαμικές και ανατολίτικες αναφορές και να προσεγγίσει το ύφος των δυτικών πόλεων. Οι δυτικοευρωπαϊκές πρωτεύουσες αποτελούσαν πρότυπο πολεοδομικής οργάνωσης και αρχιτεκτονικής έκφρασης. Καθώς οι Νέοι Οθωμανοί είχαν επηρεαστεί περισσότερο από τη γαλλική διάνοηση και γραμματεία, η γαλλική κουλτούρα και οι εκφράσεις της γρήγορα αναβαθμίστηκαν σε παράδειγμα προς μίμηση. Οι εκπρόσωποι της νέας πολιτικής ιδεολογίας είχαν διαμείνει αρκετά χρόνια στο Παρίσι, είτε ως αυτοεξόριστοι είτε ως προσκεκλημένοι αντιπάλων του σουλτάνου. Είχαν την ευκαιρία, επομένως, να θαυμάσουν τα έργα του Haussmann και των αρχιτεκτόνων και να επιθυμήσουν να ακολουθήσουν τα ίδια πρότυπα που θα απεμπολούσαν το σχήμα της Ανατολής και θα πλησίαζαν τις προσωπογραφίες της δυτικής πόλης.

Η έμπνευση από την ευρωπαϊκή εικόνα και η μίμηση των δυτικών προτύπων αποτελούσε τον αντικατοπτρισμό της μεταρρυθμιστικής πολιτικής και των προσπαθειών εκδυτικισμού των κρατικών δομών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα κατά τη χαμιτική περίοδο¹⁸. Η πρωτεύουσα με προσόψεις αντίστοιχες των

¹⁸ Ο σουλτάνος Abdülhamid II παρέμεινε στον οθωμανικό θρόνο την περίοδο 1876-1909. Η πολιτική του έδωσε παράταση ζωής στην αυτοκρατορία που κατέρρεε μετά την ανακήρυξη της πτώχευσης και την ήττα στο ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877 – 1878. Η μεταρρυθμιστική πολιτική του ακολούθησε τους άξονες που είχε θέσει το Tanzimat, αλλά δέχτηκε έντονη κριτική από ευρωπαίους παρατηρητές, οι οποίοι παρακολουθούσαν το συντηρητισμό του να προβάλλεται ως θρησκευτική και πατριωτική υποχρέωση (Yasamee, 1996: 22-23). Η κατάργηση του συντάγματος του 1876 και η επ' αόριστον αναστολή των εργασιών της Βουλής το 1878, ένα μόλις έτος μετά την επίσημη έναρξή τους,

δυτικοευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων συνέδεε την αυτοκρατορία με τη δυτική Ευρώπη πολιτικά και πολιτισμικά. Η ομοιότητα παρέπεμπε στις ίδιες πολιτιστικές αναφορές με τα δημόσια κτήρια της Ευρώπης. Προσέδιδε κοινούς συσχετισμούς, κοινές συγγένειες. Η προσπάθεια εξομοίωσης της εικόνας της Κωνσταντινούπολης με εκείνη των ευρωπαϊκών πρωτευουσών εκφράζει την επιθυμία ισότιμης συμμετοχής του οθωμανικού κράτους στο δυτικό κόσμο, στον κόσμο της πνευματικής και τεχνολογικής προόδου, στον κόσμο των νικητών.

Τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη προέβαλλαν τη φυσιογνωμία της επιστροφής στις κλασικές αξίες, της αποδοχής των ιδεωδών της αρχαιοελληνικής φιλοσοφικής σκέψης και των αρχών της αρμονίας και ισορροπίας. Καθώς θεωρούσαν τους εαυτούς τους κληρονόμους της τέχνης της αρχαιότητας, επικεντρώνονταν στη συνέχιση της δεδομένης σε αυτούς παράδοσης. Επρόκειτο όμως για μια «επινόηση της παράδοσης» (Hobsbawm, 1983: 1). Το αξιακό σύστημα της αστικής τάξης περιελάμβανε τη σύνδεση με τις ιδέες της έκφρασης της ελεύθερης βούλησης και της συμμετοχής στη διακυβέρνηση και στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, οι οποίες συναντώνται στην αρχαιοελληνική γραμματεία. Ο εκσυγχρονισμός των πόλεων δρομολογείται μέσω της επιστροφής στους κανόνες ενός αρχιτεκτονικού ρυθμού που ήκμασε στο παρελθόν, εξυπηρετώντας διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες.

Η επινοημένη παράδοση αφορά στην επιδίωξη να εμφανιστεί ο δυτικός πολιτισμός ως θεματοφύλακας και κληρονόμος των κλασικών αξιών. Η διατήρηση του πολύτιμου αποθέματος αποτελούσε υποχρέωση της Ευρώπης, η οποία μελέτησε, εμπνεύστηκε και συνέχισε να δημιουργεί βασισμένη στις κλασικές διδαχές. Η

συγκέντρωσε όλες τις εξουσίες στο πρόσωπο του σουλτάνου. Το ενισχυμένο, επομένως, διοικητικό κέντρο, κατόρθωσε να επιτύχει τη μεταρρυθμιστική πολιτική του Tanzimat σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι οι προγενέστεροι σουλτάνοι (Findley, 1989: 40-86). Η επίτευξη αυτού του σκοπού έφερε ως αποτέλεσμα τον υδροκεφαλισμό του κέντρου, το οποίο έτρεφε τη νέα γενιά γραφειοκρατών και στρατιωτικών, πιστών στο ισλαμικό ιδεώδες και στην ανάγκη διατήρησης του κράτους. Ο συγκεντρωτισμός αυτός εκφράστηκε στο πεδίο της αστικής ανάπτυξης με την ανέγερση ευμεγεθών κτηρίων για τη στέγαση των δημόσιων λειτουργιών, όπως ήταν το Κτήριο Δημοσίου Χρέους, για την ενίσχυση της εικόνας του δυτικοευρωπαϊκού κράτους, όπως είναι το Αρχαιολογικό Μουσείο, αλλά και για τη φιλοξενία κοινωφελών σκοπών, όπως το Ορφανοτροφείο στην Πρίγκηπο.

εξακολούθηση του αρχαιοελληνικού παρελθόντος στον τομέα της δημόσιας αρχιτεκτονικής δημιούργησε μνημειακά σύνολα με μεγάλη εμβέλεια και πολιτιστικό εκτόπισμα. Τα δημόσια αρχιτεκτονήματα υπήρξαν σταθερό κεφάλαιο στις αναδιαμορφωμένες πόλεις της Δύσης. Συχνά επιφορτισμένα να επιδείξουν το «μεγαλείο του κράτους», αποτελούσαν μέτρο σύγκρισης αστικής πολυτέλειας και ενέτειναν τον ανταγωνισμό μεταξύ των ευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων (Hobsbawm, 1983: 126, 147).

Ο εκμοντερνισμός της εικόνας της Κωνσταντινούπολης με εργαλείο την ανοικοδόμηση σε αντιστοιχία των ανανεούμενων πρωτευουσών της Δύσης δεν γνώρισε την προσδοκώμενη επιτυχία. Οι οθωμανικές αρχές δεν κατόρθωσαν να χρηματοδοτήσουν την ανέγερση δημόσιων κτηρίων σε ευρεία κλίμακα, παρά το φιλόδοξο πρόγραμμα. Η πτώχευση και χρεοκοπία της οθωμανικής οικονομίας τον Οκτώβριο 1875, ως απόρροια της δυτικοευρωπαϊκής κυριαρχίας στην εσωτερική οθωμανική αγορά και της λήψης δανείων για την κάλυψη του προϋπολογισμού με σκοπό την αντιμετώπιση των κρίσεων στα Βαλκάνια (Ozekicioglu & Ozekicioglu, 2010: 32-35· Zürcher, 2004: 123), ανέβαλε το ανοικοδομητικό σχεδιασμό. Το αποτέλεσμα ήταν η διατάραξη της ακεραιότητας του ισλαμικού χαρακτήρα των οικοδομημάτων της πόλης με την αποσπασματική ανέγερση κτηρίων που παρέπεμπαν στη Δύση (Çelik, 1993: xvi). Η Κωνσταντινούπολη απέτυχε, επομένως, να αποκτήσει την ομοιομορφία στις προσόψεις, όπως συνέβαινε στις πρωτεύουσες που επιθυμούσε να ακολουθήσει ρυθμολογικά, και έδειχνε να έχει προχωρήσει στον εκδυτικισμό στο αρχιτεκτονικό πεδίο, όσο τελικά κατόρθωσε και στο πολιτικό.

5.2 Ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική και οθωμανική πρόσληψη: πολιτιστικός συγκερασμός και αρχιτεκτονική δημιουργία

5.2.1 Αρχιτεκτονικός διάλογος ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα: το οθωμανικό μπαρόκ

Η ανασυγκρότηση της Κωνσταντινούπολης στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα συμβάδιζε με την ανάγκη εκσυγχρονισμού της πολιτικής σκηνής και των κοινωνικών δομών. Η οθωμανική κυβέρνηση επεδίωκε να αποκτήσει την εικόνα του σύγχρονου κράτους με δυτικό τρόπο ζωής. Η ανοικοδόμηση κτηρίων με προσόψεις ευρωπαϊκού χαρακτήρα αποτελούσε την ορατή υπενθύμιση στους οθωμανούς υπηκόους ότι διαβιώνουν σε μια πρωτεύουσα δυτικού κράτους. Η ανώτερη αστική τάξη και η πολιτική ελίτ που είχαν εικόνα των δυτικοευρωπαϊκών πρωτευουσών εκφράζονταν με τη μίμηση των αρχιτεκτονικών προτύπων και την ανέγερση κτισμάτων παρόμοιας ρυθμολογίας.

Οι επιδράσεις της δυτικής αρχιτεκτονικής στην Κωνσταντινούπολη μετεξελίχθηκαν σε ιδιαίτερο ρεύμα με χαρακτήρα τοπικότητας από το 18^ο αιώνα. Μολονότι η πόλη δεν στολίστηκε με εξέχοντα μνημεία αυτή την περίοδο, σημειώθηκαν τα πρώιμα βήματα προσέγγισης προς τις ευρωπαϊκές ρυθμολογικές επιλογές. Η αποστολή του πρώτου οθωμανού πρεσβευτή, του Mehmet Çelebi Efendi, στο Παρίσι το 1720 συνοδευόταν από τις οδηγίες να επισκεφτεί φρουριακές υποδομές, βιοτεχνικές και βιομηχανικές μονάδες, αλλά και, ευρύτερα, έργα του γαλλικού πολιτισμού με σκοπό να αναφέρει όσα θεωρούσε εν δυνάμει χρήσιμα και εφαρμόσιμα στην οθωμανική αυτοκρατορία. Ο οθωμανός πρεσβευτής δημοσίευσε τις περιγραφές του για τις τεχνικού και στρατιωτικού χαρακτήρα εγκαταστάσεις, προσθέτοντας, χωρίς να αποκρύπτει το θαυμασμό του, εξιστορήσεις των μεγάλης κλίμακας δημόσιων οικοδομημάτων, όπως τα ανάκτορα, κτηρίων πολιτισμού, όπως τα θέατρα, αλλά και εξωτερικών χώρων αναψυχής και ψυχαγωγίας, όπως οι κήποι. Οι αφηγήσεις του πρεσβευτή γοήτευσαν την οθωμανική αυλή, η οποία επιχείρησε να ακολουθήσει τα υποδείγματα του γαλλικού πολιτισμού, αρθρώνοντας αρχιτεκτονικό λόγο με τοπικά χαρακτηριστικά (Çelik, 1993: 29).

Το αρχιτεκτονικό ρεύμα που ακολούθησε τη δυτική τέχνη του 18^{ου} αιώνα προσαρμόζοντάς τη στις επιθυμίες της οθωμανικής αυλής ονομάστηκε οθωμανικό μπαρόκ ή και τουρκικό μπαρόκ¹⁹. Το εισηγμένο μπαρόκ ακολουθούσε τις αρχές του ρεύματος, δηλαδή τον παραμερισμό των αυστηρών κανόνων της κλασικής αρχιτεκτονικής, αλλά ταυτόχρονα την αφομοίωση και το συνδυασμό στοιχείων της με σκοπό να αποδοθεί μεγαλύτερος πλούτος, ποικιλία και επισημότητα (Gombrich, 1994: 302-303). Το οθωμανικό μπαρόκ εκφράστηκε ιδιαίτερα στον τομέα της ζωγραφικής τέχνης. Οι απεικονίσεις τοπίων σε τοιχογραφική διακόσμηση οικιών ακολούθησαν, συνήθως, την τεχνική της νωπογραφίας²⁰. Οι τοπιογραφίες αυτές βρίσκονται υφολογικά πλησιέστερα στη δυτική τέχνη, ενώ απέχουν από την ισλαμική. Η N. Öndin (2011, 1-2) αιτιολογεί τη στροφή αυτή επισημαίνοντας τις αλλαγές στη στρατιωτική τεχνική εκπαίδευση με την εισαγωγή ευρωπαίων εκπαιδευτών. Ο εντοπισμός του ενδιαφέροντος στη ζωγραφική απόδοση της φύσης και των ανοικτών χώρων προσέδωσε ιδιαίτερη σημασία στην αξία της προοπτικής. Ως αποτέλεσμα, δημιουργήθηκε μια νέα παράδοση απεικονίσεων τοπίων επηρεασμένη από το ρεύμα του μπαρόκ, η οποία βασιζόταν στην προοπτική, στις χρωματικές τονικότητες και στις διαβαθμίσεις του φωτός.

Η μπαρόκ αρχιτεκτονική εισάγει καμπυλότητες και κυκλικά σχήματα στα ως τότε ορθογώνια περιγράμματα και τις ακόσμητες απλές επιφάνειες των οικοδομημάτων. Το ρεύμα εμφανίστηκε αρχικά, όπως ακριβώς και στη Δύση δύο αιώνες νωρίτερα, στη θρησκευτική αρχιτεκτονική. Το Nur-u Osmaniye Cami (τέμενος του φωτός του Οσμάν) [Εικ. 3, 4], που ανεγέρθη την περίοδο 1748-1755 και το Laleli Cami (τέμενος της τουλίπας) [Εικ. 5, 6], που ολοκληρώθηκε το 1763 (İnci, 1985: 225), έχουν θεωρηθεί από τα καλύτερα δείγματα του οθωμανικού μπαρόκ.

¹⁹ Η αγγλόγλωσση βιβλιογραφία φαίνεται να προτιμάει τον όρο “Ottoman Baroque” (για παράδειγμα, Çelik, 1993), ενώ η τουρκόγλωσση χρησιμοποιεί τους όρους “Türk Barok” (για παράδειγμα, Kuban, 1954) και “Neobarok” (για παράδειγμα, Aktemur, 2007· Yakartepe & Binan, 2011· Aktemur, 2012).

²⁰ Ας σημειωθεί ότι τέτοιου είδους τοιχογραφίες υπάρχουν και στον ελλαδικό χώρο την ίδια περίοδο. Οι οικίες εμπόρων στη Θεσσαλία και τη δυτική Μακεδονία έφεραν γραπτή εσωτερική διακόσμηση που ακολουθούσε τις αρχές της μπαρόκ αισθητικής, όπως είναι η πλούσια απόδοση και η διακοσμητική διάθεση.

Ιδιαίτερα το τέμενος Nur-u Osmaniye, έργο των αρχιτεκτόνων Mustafa Ağa και του ελληνικής εθνοτικής καταγωγής Συμεών Κάλφα, εμφάνισε το καινοτόμο στοιχείο της κιονοστήριχτης στοάς σε ημικυκλική κάτοψη (Alioğlu & Aydemir, 2012). Μολονότι το νέο αρχιτεκτονικό ρεύμα επιλέχθηκε με τον επιπλέον σκοπό να επισημάνει την ανανεωτική δυτική διάθεση του σουλτάνου, οι όψεις θυμίζουν το ναό της Αγίας Σοφίας και τη βυζαντινή αρχιτεκτονική.

Η μπαρόκ αισθητική εκφράστηκε κυρίως στην αρχιτεκτονική, αλλά επηρέασε και διαφορετικές μορφές τέχνης. Η οθωμανική καλλιγραφία μοιράστηκε αρκετά κοινά στοιχεία με το ρεύμα του μπαρόκ, όπως είναι οι καμπύλες γραμμές, οι χρωματικές αντιθέσεις, το πομπώδες ύφος. Οι καλλιγραφικές μονογραφίες των σουλτάνων εντάχθηκαν με φυσικότητα στο μπαρόκ πλαίσιο, «οθωμανοποιώντας» το ρεύμα. Στα τεμένη Nur-u Osmaniye και Laleli οι σουλτανικές επιγραφές, σε αντιστοιχία με τα δυτικά οικόσημα, ενσωματωμένες στο αρχιτεκτονικό σύνολο, ενοποιούσαν το δυτικό καλλιτεχνικό ύφος με τα στοιχεία της οθωμανικής καλλιγραφικής τέχνης. Η σύνδεση της οθωμανικής παράδοσης με τη δυτικοευρωπαϊκή αρχιτεκτονική στάθηκε επιτυχημένη, καθώς οι καλλιγραφικές επιγραφές ενταγμένες σε αρχιτεκτονήματα διαδόθηκαν σε ευρεία κλίμακα (Keskiner, 2012: 292-293).

Ο δημιουργικός διάλογος της δυτικής αρχιτεκτονικής με την οθωμανική τέχνη εξοικείωσε περισσότερο το οθωμανικό κοινό με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Η εντονότερη επαφή με τη δυτική αρχιτεκτονική δημιουργήθηκε με την αύξηση του πληθυσμού των φορέων αυτής της τέχνης, δηλαδή των δυτικοευρωπαίων κατοίκων της Κωνσταντινούπολης. Η αύξηση των εμπορικών σχέσεων της οθωμανικής αυτοκρατορίας με τη δυτική Ευρώπη κατά την περίοδο του Tanzimat, πλήθυνε τον αριθμό των ευρωπαίων πολιτών. Καθώς η χερσόνησος που περιέκλειαν τα βυζαντινά τείχη ήταν ήδη πυκνοκατοικημένη, οι κατοικίες των δυτικοευρωπαίων άρχισαν να αναπτύσσονται στην περιοχή του Πέρα (σημερινό Beyoğlu). Οι πρεσβευτές των δυτικών κρατών και οι εύποροι Ρωμιοί επέλεξαν να ανοικοδομήσουν στο Πέρα, καθώς εξελισσόταν σε ευρωπαϊκή συνοικία με αστικά χαρακτηριστικά (Çelik, 1993: 30).

Τα κτήρια των πρεσβειών και των οικονομικά εύρωστων κατοίκων κοσμούσαν το Πέρα, παρά την περίπλοκη κατάσταση του οικιστικού ιστού. Οι δρόμοι κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα δεν ήταν αμαξιτοί, η κίνηση γινόταν με ιδιαίτερη δυσκολία, ενώ πολλές από τις ξύλινες οικίες βρίσκονταν σε κακή κατάσταση. Η μεγάλη πυρκαγιά του 1870, με την καταστροφή τεσσάρων χιλιάδων οικιών, μετέβαλε άρδην την εικόνα της πόλης (Τσιλένης, 2009: 85, 91). Οι ξύλινες κατασκευές άρχισαν να αντικαθίστανται από λιθόκτιστες, ενώ βελτιώθηκε η οδική κατάσταση με τη χάραξη νέων αρτηριών.

5.2.2. Αστική εικόνα της Κωνσταντινούπολης κατά το 19^ο έως και αρχές 20^{ού} αιώνα

Η ανέγερση νέων κτηρίων στην Κωνσταντινούπολη έδωσε την ευκαιρία να επιστρατευτούν οι σύγχρονες αρχιτεκτονικές τάσεις που αντικατόπτριζαν τις προσπάθειες εκμοντερνισμού της πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Τα καινούρια οικοδομήματα εισήγαγαν το δημοφιλέστερο ύφος στη δυτική Ευρώπη, προσθέτοντας άλλο ένα διαφορετικό ρεύμα στο ήδη πλούσιο μωσαϊκό ποικίλων αρχιτεκτονικών τάσεων της πόλης. Η δυτική Ευρώπη, εμπνευσμένη από τις αρχαιολογικές ανακαλύψεις που συνεχίζονταν καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, εξακολουθούσε να επιλέγει το ρεύμα του νεοκλασικισμού για την ανέγερση κυρίως των μεγάλης κλίμακας δημόσιων οικοδομημάτων.

Ο ευρωπαϊκός νεοκλασικισμός απηχούσε τις αρχές της αρμονίας και συμμετρίας, όπως είχαν μελετηθεί στα αρχιτεκτονήματα της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας. Η γαλλική τεχνική εκπαίδευση των αρχών του 19^{ου} αιώνα προσανατόλισε τους αρχιτέκτονες προς την ολιστική αντιμετώπιση του κτηριακού έργου, τόσο στο πεδίο της μορφολογίας και της λειτουργικότητας του κτίσματος, όσο και στο πεδίο της αντιμετώπισης των κατασκευαστικών δυσχερειών. Η ορθολογική θεώρηση του πολυεπίπεδου αρχιτεκτονικού έργου συμβάδιζε ακόμη περισσότερο με τις ιδέες του νεοκλασικισμού (Μπίρης και Καρδαμίτση-Αδάμη, 2001: 81). Οι κανόνες της κλασικής τέχνης ικανοποιούσαν σε πολύ αξιόλογο βαθμό τις απαιτήσεις

των κτηριακών αναγκών, εκπληρώνοντας τους στόχους του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού.

Η κεντροευρωπαϊκή νεοκλασική σχολή είχε γαλουχηθεί στις αρχές που προέβαλλε η γαλλική παράδοση. Ο γερμανικός ιδεαλισμός αναζητώντας την αισθητική τελειότητα, εκφράστηκε με τη νεοκλασική ρυθμολογία. Επικεντρώθηκε στην αναζήτηση προτύπων περισσότερο στο πνεύμα του ελληνικού κλασικισμού, παρά στην ρωμαϊκή αρχαιότητα. Η ελληνική τέχνη, όπως γινόταν ολοένα και περισσότερο γνωστή με τις συνεχιζόμενες αρχαιολογικές ανακαλύψεις και τις εκδόσεις των σχεδίων των περιηγητών, αποτελούσε την απάντηση στην αναζήτηση του ιδανικού, της τελειότητας.

Η εξιδανικευμένη θεώρηση των αρχαιοελληνικών προτύπων υπήρξε θεμελιώδης στην αρχιτεκτονική εκπαίδευση της δυτικής Ευρώπης. Η επίδραση του οράματος της αναγέννησης της Αθήνας συνέβαλε καταλυτικά όχι μόνο στην επιλογή της πόλης ως πρωτεύουσας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, αλλά και στη μνημειακή ανοικοδόμηση του Μονάχου, της βαυαρικής πρωτεύουσας. Ο Λουβοδίκος Α΄, πατέρας του Όθωνα, του πρώτου μονάρχη του νεοελληνικού βασιλείου, είχε επηρεαστεί βαθιά από τις ιδανικές απόψεις του ωραίου και της κατάκτησής του μέσω της κλασικής αρχαιότητας, όπως ακριβώς το παρουσίαζε ο ζωγράφος και αρχιτέκτονας της βαυαρικής αυλής Leo von Klenze (Μπίρης και Καρδαμίτση-Αδάμη, 2001: 82). Στο περιβάλλον αυτό, ιδιαίτερα στις σχολές του Μονάχου, της Βιέννης και του Παρισιού, μαθήτευσαν πολλοί νέοι αρχιτέκτονες που διέχυσαν την εμπειρία τους και τη θητεία στους κανόνες και τις αρχές της κλασικής αρχιτεκτονικής στη δυτική Ευρώπη και μέσω αυτής στην Αθήνα και στην Κωνσταντινούπολη.

Ο στόχος της κλασικής αναβίωσης δεν ήταν μόνο καλλιτεχνικός, αλλά βαθιά πολιτικός. Η σύνδεση με τα ιδανικά της κλασικής Αθήνας, όπως η δημοκρατία και η ελεύθερη συμμετοχικότητα στα κοινά, ανταποκρινόταν στις ανάγκες των κοινωνιών τόσο στην ευρωπαϊκή, όσο και στην οθωμανική πραγματικότητα. Τα μεγάλα δημόσια μνημεία των δυτικοευρωπαϊκών πρωτευουσών που σχετίζονταν με το κράτος και τις λειτουργίες του ακολουθούσαν τον αθηναϊκό κλασικισμό. Ιδιαίτερα τα κτήρια των οποίων η χρήση συνδεόταν με την άσκηση εξουσιών και την εφαρμογή των κανόνων

και αποφάσεών της, παρέπεμπαν στην κλασική αρχαιότητα και στα πολιτειακά συστήματα που αντιπροσώπευε. Επομένως, τα κτήρια των κοινοβουλίων, τα δικαστικά μέγαρα, αλλά και τα δημόσια κτήρια ψυχαγωγίας, όπως τα θέατρα, ακολουθούσαν τα προγράμματα μνημειακής ανοικοδόμησης και αποτελούσαν δείγματα εφαρμογής των κανόνων της κλασικής αρχιτεκτονικής.

Η εικόνα της νεωτερικής φιλελεύθερης πρωτεύουσας δυτικού κράτους υπήρξε ιδιαίτερα ελκυστική για τις οθωμανικές αρχές. Συμβάδιζε με τα οράματα μετατροπής της Κωνσταντινούπολης σε πρωτεύουσα με έντονη πολιτική, κοινωνική και οικονομική δραστηριοποίηση. Επιπλέον, η ανασυγκρότηση του διοικητικού κέντρου συμπορευόταν με το συγκεντρωτισμό που επεδείκνυε ιδιαίτερα η εξουσία του Abdülhamid.

Οι εισηγμένοι αρχιτεκτονικοί τύποι συμβάδιζαν συνήθως με νέες αστικές χρήσεις, συμβατές σε μία δυτικού τύπου πρωτεύουσα. Ξενοδοχειακές εγκαταστάσεις, εστιατόρια, χώροι διασκέδασης, λειτουργίες που η οθωμανική κοινωνία επέβαλε να πραγματοποιούνται εντός οικιών στον ιδιωτικό χώρο, η ανασυγκροτημένη πρωτεύουσα προτείνει να μεταβούν στο δημόσιο χώρο. Τα νέα κτήρια και οι χρήσεις τους αποτελούν εκφράσεις νεωτερικότητας και εκσυγχρονισμού.

Ο νεοκλασικισμός επενδύει με την επιβλητικότητά του τα νέα κτήρια της πόλης, προκαλώντας όχι την συναισθηματική συμμετοχή του θεατή, όπως ζητούσε το μπαρόκ, αλλά εμπνέοντας την ήρεμη συγκίνηση που απορρέει από την αρμονία των αναλογιών και την ισορροπημένη διάρθρωση των μερών του αρχιτεκτονήματος. Η νεοκλασική Κωνσταντινούπολη εκπροσωπείται από σημαντικά κτήρια στο κέντρο της πόλης, χωρίς όμως αυτά να είναι συγκεντρωμένα, ώστε να δημιουργείται ένας πυρήνας. Τα νεοκλασικά κτίσματα είναι διάσπαρτα στη χερσόνησο του κέντρου, αλλά καταλαμβάνουν περισσότερο τις περιοχές ανατολικά του Κεράτιου κόλπου, το Πέρα και το Γαλατά.

Ο νεοκλασικισμός στην Κωνσταντινούπολη συνυπήρξε με άλλα αρχιτεκτονικά ρεύματα εισηγμένα από τη δυτική Ευρώπη. Η εικόνα του εκδυτικισμένου κράτους φαίνεται πως εξυπηρετείτο με παρόμοιο τρόπο στα κτήρια

που αναβίωναν ρυθμούς που είχαν γνωρίσει επιτυχία και εξάπλωση στη δυτική Ευρώπη. Οι ρυθμολογικοί συγκρητισμοί δηλώνουν τον αρχιτεκτονικό πλουραλισμό της οθωμανικής πρωτεύουσας και τη διάθεσή της να εγκολπώσει τις δυτικοευρωπαϊκές τάσεις γειώνοντάς τις στις μορφές και τις διαστάσεις των δυνατοτήτων της.

Η Κωνσταντινούπολη δέχτηκε αρκετές αναβιώσεις ρυθμών της δυτικής αρχιτεκτονικής παράδοσης. Ο νεογοθτικός ρυθμός της βικτωριανής περιόδου εισήχθη στην Κωνσταντινούπολη το 1869 με την ανέγερση ναού στη μνήμη των θυμάτων του κριμαϊκού πολέμου [Εικ. 7]. Το χυτοσιδηρό κτίσμα ενέπνευσε την υβριδική συνάντησή του με ισλαμικά στοιχεία σε δύο τεμένη, στο τέμενος της Pertevniyal Valide Sultan [Εικ. 8] που ανεγέρθη το 1873, έργο του ιταλού αρχιτέκτονα Montani, και το τέμενος Hamidiye [Εικ. 9], δίπλα στο ανάκτορο του Yıldız, έργο του N. Balyan το 1886. Η μείξη των στοιχείων της γοθτικής αρχιτεκτονικής με την ισλαμική κατέγραψε τη διατήρηση των κάθετων στοιχείων και των γοθικών διακοσμητικών λεπτομερειών στα παράθυρα, ενώ επικράτησε η ισλαμική αισθητική στα κύρια μέρη των τεμενών (Çelik, 1993: 143-144).

Η αστική εικόνα της Κωνσταντινούπολης κοσμήθηκε με κτήρια του νεο-ισλαμικού ύφους. Η ισλαμική παράδοση αναβίωσε ενταγμένη στο πλαίσιο του οριενταλισμού και της κυριαρχίας της αποικιοκρατίας. Μολονότι οξύμωρο, το ρεύμα εισήχθη στην οθωμανική πρωτεύουσα από δυτικοευρωπαίους αρχιτέκτονες, οι οποίοι ενέμειναν στη διακοσμητικότητα της τέχνης, συχνά ομογενοποιώντας τις διαφορετικές χρονικές και τοπικές εκφάνσεις της. Χαρακτηριστικό δείγμα αποτελεί το κτήριο του σιδηροδρομικού σταθμού στο Sirkeci, τερματικού σταθμού του τρένου Orient Express [Εικ. 10]. Ανοικοδομήθηκε το 1890, έργο του πρώσου αρχιτέκτονα August Jachmund, και απηχεί τις αρχές του οριενταλισμού (Çelik, 1993: 144). Αξίζει να σημειωθεί ότι στις περισσότερες περιπτώσεις ανέγερσης μεγάλης κλίμακας κτίσματος της δυτικής αρχιτεκτονικής, ο αρχιτέκτονας δεν ήταν οθωμανός υπήκοος αλλά δυτικοευρωπαίος και είχε προσκληθεί ακριβώς για το σχεδιασμό της αρχιτεκτονικής δημιουργίας που αντιπροσώπευε τη δυτική αρχιτεκτονική παραγωγή.

Ιδιαίτερα στην καμπή του 20ού αιώνα, όταν οι αρχιτεκτονικές τάσεις έχουν ήδη αναπτυχθεί σε αρκετά δείγματα, τα δυτικοευρωπαϊκά αρχιτεκτονικά ρεύματα συχνά δανείζονται στοιχεία μεταξύ τους και αλληλοεπικαλύπτονται. Η εικόνα της Κωνσταντινούπολης, επομένως, αποκαλύπτει τον πραγματικό της εαυτό, μιας πολυπολιτισμικής πόλης που δέχτηκε τις δυτικοευρωπαϊκές επιδράσεις αλλά τις προσάρμοσε στις αισθητικές της αντιλήψεις.

Ο νεοκλασικισμός ίσως να είναι το ρεύμα που έφερε τις περισσότερες πολιτικές επιδιώξεις και προσδοκίες από κάθε άλλο εισηγμένο από τη δυτική Ευρώπη. Η σύνδεση με την κλασική αρχαιότητα και η ακτινοβολία της αρχαιοελληνικής σκέψης επιδρούσαν εντονότερα στη ρωμαϊκή κοινότητα της Κωνσταντινούπολης. Τα περισσότερα δυτικοευρωπαϊκού τύπου αρχιτεκτονήματα είχαν σχεδιαστεί από ευρωπαίους αρχιτέκτονες, συνδέοντας έτσι, έστω και κατά προσέγγιση, το καλλιτεχνικό ρεύμα με τον τόπο καταγωγής του δημιουργού. Αξιόλογο μέρος των νεοκλασικών αρχιτεκτονημάτων σχεδιάστηκαν από ρωμιούς αρχιτέκτονες, οθωμανούς υπηκόους, κατοίκους της Κωνσταντινούπολης. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η εθνική καταγωγή του χορηγού, ο οποίος είχε συγκεκριμένους στόχους και οράματα. Για παράδειγμα, το Ιωακείμιο Παρθεναγωγείο ανεγέρθη το 1882 με δωρεά του Πατριάρχη Ιωακείμ Β΄ σε σχέδια του Βασιλάκη Μπέη Ιωαννίδη. Το εκπαιδευτικό ίδρυμα είχε στόχο να καλύψει τις ανάγκες της γυναικείας εκπαίδευσης στην Κωνσταντινούπολη. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του κτηρίου ακολουθεί το νεοκλασικό ρεύμα, με τον τριμερή διαχωρισμό της πρόσοψης, τους κίονες με το ιωνικό κιονόκρανο και την αετωματική απόληξη. Η κλασική παιδεία που παρεχόταν στο εσωτερικό συνδεόταν με την κλασική τέχνη που εκφραζόταν στις εξωτερικές όψεις του κτηρίου.

Ο όψιμος νεοκλασικισμός της Κωνσταντινούπολης συναντάται συχνά σε κτήρια της ρωμαϊκής κοινότητας. Πιθανόν να αποτελούν απόηχο της αθηναϊκής αρχιτεκτονικής ή αντανάκλαση μιας αυξανόμενης, εντός των ελληνικών συνόρων, ιδέας του αλυτρωτισμού. Οποσδήποτε αποτελεί συσχετισμό με το κλασικό παρελθόν και την αρχαιοελληνική σκέψη, με την οποία η ρωμαϊκή κοινότητα είχε, λόγω

γλώσσας, το πλεονέκτημα της εγγύτερης συγγένειας. Τα κτήρια ίσως αποτελούν έκφραση αυτής σύνδεσης με την κλασική παράδοση.

5.3 Νεοκλασικά κτήρια στην Κωνσταντινούπολη στην καμπή του 20ού αιώνα

Ο νεοκλασικισμός στην Κωνσταντινούπολη αποτελεί το περισσότερο διαδεδομένο αρχιτεκτονικό ρεύμα κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} έως τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα. Γνώρισε μεγάλη επιτυχία και διάδοση, τόσο στη χερσόνησο της πόλης όσο και στις περιοχές του Πέρα και του Γαλατά. Καθώς η πόλη επέκτεινε τις διεθνείς εμπορικές και οικονομικές της λειτουργίες στη βόρεια πλευρά του Κεράτιου κόλπου, οι ανάγκες ανοικοδόμησης νέων κτηρίων συναλλαγών και επιχειρήσεων καλύπτονταν με την ανέγερση νεοκλασικών οικοδομημάτων.

Ο νεοκλασικισμός της Κωνσταντινούπολης υπήρξε ποικιλόμορφος. Ανάλογα με την πηγή έμπνευσης, εκτεινόταν υφολογικά από την αυστηρή μίμηση της κλασικής αρχαιότητας έως τη δημιουργική αντιγραφή της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής ή την έμπνευση από το δημοφιλές ύφος της αρχιτεκτονικής της δεύτερης γαλλικής αυτοκρατορίας που εισήγαγε ο Ναπολέων Γ'. Ο κωνσταντινουπολίτικος νεοκλασικισμός, επομένως, περιελάμβανε στην εμβέλειά του στοιχεία αρχαιοελληνικής αρχιτεκτονικής, κοινά και στον αθηναϊκό νεοκλασικισμό, όπως οι αυστηροί όγκοι, η τριμερής διάταξη των όψεων, τα πρόπυλα με κίονες στην πρόσοψη, αλλά και περισσότερο διακοσμητικά στοιχεία, τα οποία διακυμαίνονταν έως το μπαρόκ.

Η υφολογική ακτίνα του νεοκλασικισμού στην Κωνσταντινούπολη του επέτρεπε να χρησιμοποιεί στοιχεία άλλων αρχιτεκτονικών ρευμάτων και να τα εντάσσει στα μορφολογικά του χαρακτηριστικά. Η εκλεκτικιστική αυτή πρακτική συμβάδιζε με την πολυπολιτισμικότητα και βρισκόταν σε πλήρη αρμονία με τον πολυεθνικό χαρακτήρα της πόλης. Η ποικιλία που εξέφραζε ο νεοκλασικισμός στην Κωνσταντινούπολη δεν αφαιρούσε κανένα στοιχείο από την καθαρότητα του ρεύματος. Αντίθετα, τα στοιχεία του εκλεκτικισμού υπογράμμιζαν την αξία του

νεοκλασικού ρυθμού, την προσαρμοστικότητα και την ευελιξία του να συμπεριλάβει μορφολογικά χαρακτηριστικά άλλων ρευμάτων. Η πολυχρωμία της νεοκλασικής Κωνσταντινούπολης επιβεβαιώνει το γεγονός ότι χορηγοί και αρχιτέκτονες επιθυμούσαν να δημιουργήσουν ακολουθώντας τα κλασικά πρότυπα, προσθέτοντας συχνά κάποιο επιπλέον διακοσμητικό ή λειτουργικό στοιχείο.

Η ευκολία αναπροσαρμογής των κλασικών αρχιτεκτονικών αρχών δηλώνει τη ενδελεχή μελέτη τους από τους αρχιτέκτονες. Η δυνατότητα εξέλιξης ενός αρχιτεκτονικού σχήματος υπογραμμίζει ότι δεν είναι απηρχαιωμένο, αλλά αντίθετα, εξακολουθεί να εξυπηρετεί λειτουργικά και να ικανοποιεί αισθητικά. Επομένως, μια σχολαστική καταγραφή των «παρεκκλίσεων» από τον κλασικό κανόνα, δεν θα εξυπηρετούσε την έρευνα. Ο στόχος δεν είναι μια αυστηρή τυπολογία της εξέλιξης του νεοκλασικού ρεύματος στην Κωνσταντινούπολη, αλλά η εξέταση των νεοκλασικών κτηρίων στο περιβάλλον τους και η ερμηνεία της ρυθμολογίας τους σε σχέση με τα σύγχρονα ιδεολογικά ρεύματα. Ο νεοκλασικισμός, ανεξάρτητα από τις διακοσμητικές προσθήκες, είχε συνδεθεί με την αρχιτεκτονική των μεγάλων πόλεων της δυτικής Ευρώπης και τελικά το μήνυμά που εξέπεμπε σχετιζόταν με τον εκμοντερνισμό της αυτοκρατορίας και την πρόοδο.

Τα νεοκλασικά κτήρια στην Κωνσταντινούπολη είναι διάσπαρτα στον πολεοδομικό ιστό της πόλης. Η συστηματική καταγραφή τους δεν αποτελεί σκοπό της παρούσας έρευνας, καθώς η εξέταση όλων των νεοκλασικών κτηρίων δεν θα προσέδιδε επιπλέον στοιχεία για τη σύνδεση του ρυθμού με τις σύγχρονες πολιτικές ιδεολογίες και τους ανερχόμενους εθνικισμούς. Θα εξεταστούν, επομένως, τα σημαντικότερα δείγματα της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής στην Κωνσταντινούπολη, δηλαδή εκείνα που επέδρασαν περισσότερο στην εδραίωση του ρυθμού και τη διάδοσή του. Η επισκόπηση και η μελέτη, κατά συνέπεια, δεν θα είναι εξαντλητικές, αλλά ενδεικτικές της εξάπλωσης του αρχιτεκτονικού ρεύματος. Η σειρά παρουσίασης δεν είναι απαραίτητα αξιολογική, αλλά γίνεται περισσότερο με κριτήρια χωροταξικά και χρονολογικά.

Η πορεία προς τον πολιτιστικό εκδυτικισμό ξεκίνησε από το κέντρο εξουσίας, το σουλτανικό ανάκτορο. Το ανάκτορο του Dolmabahçe αποτελεί ένα από τα πρώτα

δείγματα εφαρμογής των νεοκλασικών κανόνων [Εικ. 11]. Ο σουλτάνος Abdülmecid I επιχείρησε να οργανώσει την κεντρική εξουσία μακριά από το κέντρο της Κωνσταντινούπολης, επιδεικνύοντας ταυτόχρονα αρχιτεκτονικό εκμοντερνισμό και την υπερβολή της χλιδής. Η κατασκευή του ανακτόρου διήρκησε από το 1843 έως το 1856 και συνέβαλε στην επίσημη αποδοχή των δυτικών προτύπων, όχι απλώς ως αρχιτεκτονικών καινοτομιών, αλλά ως ριζικών μεταβολών στον τρόπο ζωής.

Το κτηριακό συγκρότημα ακολουθεί πολλά αρχιτεκτονικά ρεύματα, με κυρίαρχο το νεοκλασικισμό, αλλά και το μπαρόκ και το ροκοκό, συνδυασμένα με την παραδοσιακή οθωμανική αρχιτεκτονική. Οι δύο κύριοι αρχιτέκτονες του ανακτόρου, ο Garabet και ο γιος του Nikogos Balyan, προέρχονταν από τη γνωστή αρμενική οικογένεια αρχιτεκτόνων της Κωνσταντινούπολης. Βασίστηκαν στις αρχές της συμμετρίας και της ακολουθίας των κλασικών κανόνων, ενώ συμπλήρωσαν τα νεοκλασικά ρεύματα με το σύγχρονο γαλλικό αυτοκρατορικό ύφος. Μολονότι η αρχιτεκτονική του ανακτόρου δεν είναι πιστή σε ένα καλλιτεχνικό ρεύμα, η περισσότερη ορατή όψη της, εκείνη προς το Βόσπορο, ακολουθεί τη συμμετρικότητα του κλασικισμού. Η εικόνα αυτή επανασηματοδότησε τον ορισμό της μνημειακότητας στην πόλη (Çelik, 2002: 27).

Το κεντρικό κτήριο του Selamlık («ανδρώνας»), που ακολουθεί το νεοκλασικισμό, είναι διώροφο με υπόγειο [Εικ. 12]. Η διάταξη είναι τριμερής με το κεντρικό τμήμα να προεξέχει. Χαρακτηριστική είναι η μνημειακή είσοδος με τη μαρμάρινη κλίμακα που οδηγεί στο τετρακίονιο προστώο, το οποίο στηρίζει εξώστη με τέσσερις κίονες, που καταλήγουν με τη σειρά τους σε διακοσμημένο επιστύλιο και αέτωμα με ανάγλυφα κοσμήματα. Στο ύψος του ορόφου, μια διαχωριστική ταινία με διακοσμητικό πλέγμα από άνθη περιτρέχει το κτήριο. Παρά το μεγάλο του μέγεθος, η διάσπαση των όγκων ελαφρύνει το αποτέλεσμα, που αποπνέει χάρη και συμμετρικότητα.

Το ανάκτορο του Yıldız αποτελούσε ένα περικλειστο αυστηρά φρουρούμενο συγκρότημα, στο οποίο διέμενε διαρκώς ο Abdülhamid II. Ανοικοδομήθηκε την περίοδο 1850-1896 με τη συμβολή των αρχιτεκτόνων Sarkiz, Garabet και Agop της οικογένειας Balyan, των Βασιλάκη και Γιάγκου Ιωαννίδη, αλλά και του Raimondo

D'Arconco. Το κεντρικό κτήριο των ανακτόρων, το Büyük Mabeyn είναι έργο της οικογένειας Balyan [Εικ. 13, 14] (Duymaz, 2003: 197). Ακολουθεί τον κάθετο διαχωρισμό σε μέρη που προτάσσονται και άλλα που υποχωρούν, δημιουργώντας επιφάνειες που αναδεικνύει το φως. Το κτίσμα είναι διώροφο με υπόγειο και μνημειακή είσοδο, που σχηματίζει διπλή κλίμακα. Τα διακοσμητικά στοιχεία παραπέμπουν στο ρυθμό του μπαρόκ.

Οι κήποι του Yıldız Sarayı φιλοξενούν περίπτερα με διαφορετική χρήση και ρυθμό. Το Malta Köşkü (Περίπτερο της Μάλτας) φαίνεται ότι έχει σχεδιαστεί από τον Sarkiz Balyan (Duymaz, 2003: 96-97) [Εικ. 15, 16]. Το υπερυψωμένο διώροφο κτίσμα έχει μνημειακή είσοδο με πρόπυλο και εξώστη. Οι ορθογώνιοι όγκοι του νεοκλασικισμού με τις επίπεδες επιφάνειες έχουν αντικατασταθεί από την πολυγωνική κάτοψη του Περιπτέρου. Τα μεγάλα ανοίγματα με την τοξωτή απόληξη χωρίζονται με ημικίονες στις ακμές των γωνιών, οι οποίοι τίθενται σε χρωματική αντίθεση που εξαίρει το σχήμα τους. Η έμπνευση της οικογένειας Balyan προήλθε κυρίως από το νεοκλασικισμό, αλλά και από το μπαρόκ και το ροκοκό.

Το Sale Köşkü (Περίπτερο του Σαλέ) [Εικ. 17] στο βορειότερο τμήμα των κήπων του Yıldız Sarayı δικαιολογεί την ονομασία του με την ξύλινη στέγη που θυμίζει αλπικά σαλέ και δημιουργεί σοφίτες. Τα art nouveau στοιχεία διακοσμούν τις όψεις του Περιπτέρου. Το Sale Köşkü χρησιμοποιείτο ως χώρος υποδοχής των επίσημων προσκεκλημένων του Abdülhamid και επικοινωνούσε με τα ιδιαίτερα διαμερίσματα του.

Το Çadır Köşkü [Εικ. 18] ανοικοδομήθηκε το 1871 από το σουλτάνο Abdülaziz, δηλαδή πριν την άνοδο του Abdülhamid στο θρόνο. Το Περίπτερο είναι ένα υπερυψωμένο ισόγειο κτίσμα με χαρακτηριστικά μεγάλα φωτιστικά ανοίγματα με τοξωτή απόληξη ή και ημικυκλικό φεγγίτη. Ανεγέρθη σε σχέδια του Sarkiz Balyan (Duymaz, 2003: 97). Μολονότι δεν υπηρετούν πιστά το νεοκλασικισμό, οι αρχιτέκτονες των Περιπτέρων του Yıldız Sarayı εμπνεύστηκαν από τους κλασικούς κανόνες για να τους χρησιμοποιήσουν σε σχήματα εκλεκτικισμού. Ο σκοπός του σχεδιασμού ήταν να αποδοθεί το πνεύμα της στροφής προς τα δυτικά πρότυπα, προς

τους ευρωπαϊκούς ρυθμούς. Ο νεοκλασικισμός αποτελούσε μέρος του υφολογικού ανθολογίου που χρησιμοποιούσαν οι αυτοκρατορικοί αρχιτέκτονες.

Το ανάκτορο του Çırağan [Εικ. 19, 20] στις ακτές του Βοσπόρου ανοικοδομήθηκε σε πρώτη φάση την περίοδο 1835-1843, σε σχέδια του Garabet Balyan²¹. Ο επανασχεδιασμός του νεοκλασικού ανακτόρου ανετέθη το 1857 στο γιο του Garabet, Nikogos Balyan (Τσιλένης, 2009: 179). Το επίμηκες υπερυψωμένο διώροφο οικοδόμημα διασπά την έντονη εντύπωση της μακρότητας, ακολουθώντας τον τονισμό του κάθετου άξονα με το διαχωρισμό των όψεων σε ξεχωριστά μέρη ανά τρία ανοίγματα. Κάθε τέτοια υποομάδα φέρει διαφορετική εξωτερική διακόσμηση, διασκεδάζοντας, με αυτόν τον τρόπο, την ομοιομορφία που προσδίδει στο οικοδόμημα οι μακρές πλευρές του.

Το ανάκτορο του Beylerbeyi [Εικ. 21] στις ακτές του Βοσπόρου οικοδομήθηκε τη δεκαετία του 1860 σε σχέδια του Sarkiz Balyan, τα οποία εκτέλεσε με τη βοήθεια του αδελφού του Agop (Duymaz, 2003: 96). Το μαρμάρινο ανάκτορο έχει ισόγειο και όροφο και ακολουθεί την αρμονία των όγκων. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός επεδίωξε τη διάσπαση των επίπεδων επιφανειών με την εναλλάξ πρόταξη μερών του κτίσματος έναντι άλλων. Η λύση αυτή προσδίδει κίνηση στο οικοδόμημα, το οποίο αναδεικνύεται με τις διαφορετικά φωτεινές και σκιασμένες επιφάνειες. Τα μεγάλα φωτιστικά ανοίγματα φέρουν ορθογώνια ή τοξωτή απόληξη, ενώ κοσμούν τις παραστάδες με ραδινούς κίονες. Οι αδελφοί Balyan επέλεξαν να σεβαστούν τους νεοκλασικούς κανόνες εισάγοντας ταυτόχρονα στοιχεία του δεύτερου γαλλικού αυτοκρατορικού στυλ. Το ανάκτορο του Beylerbeyi περιβάλλεται από κήπους με βοηθητικά κτίσματα, όπως ανδρικά και γυναικεία λουτρά (Demirbulak, 2014: 42).

Η αλλαγή στη δομή και το τοπίο της Κωνσταντινούπολης που συντελέστηκε από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα υπήρξε σε μεγάλο βαθμό επιρροή του δυτικού τρόπου ζωής που επεδίωκε να ακολουθήσει η πόλη, ενστερνιζόμενη τις αρχές του Tanzimat.

²¹ Ο Σ. Τσιλένης (2009: 178-179) στην αδημοσίευτη διατριβή του διατυπώνει προβληματισμούς σχετικά με την πατρότητα των αρχιτεκτονικών σχεδίων των αυτοκρατορικών κτισμάτων και τη σειρά σκέψεων της τουρκικής βιβλιογραφίας σχετικά με το θέμα.

Οι μεταρρυθμίσεις στη χωροθέτηση των κέντρων διοίκησης μετέβαλε τις συνθήκες της μουσουλμανικής άρχουσας τάξης, η οποία αναγκάστηκε να ακολουθήσει τη μεταστέγαση ορισμένων κρατικών λειτουργιών. Η μεταφορά των στρατώνων έξω από τα τείχη, στις εκτάσεις πάνω από τα ανάκτορα του Dolmabahçe και του Yıldız, δημιούργησε κύμα μετακίνησης προς την περιοχή αυτή (Τσιλένης, 2009: 97).

Το κτήριο των στρατώνων στο Taşkışla [Εικ. 22, 23, 24] κτίστηκε σε πρώτη φάση τη δεκαετία του 1840, από το βρετανό αρχιτέκτονα William James Smith και το ρωμιο συνεργάτη του İstefan Kalfa (Χατζηστεφανή Γαϊτανάκη) (Τσιλένης, 2009: 321). Ο σχεδιασμός ακολούθησε το νεοκλασικό-νεοαναγεννησιακό αρχιτεκτονικό ύφος. Κατά τη διάρκεια του κριμαϊκού πολέμου λειτούργησε ως νοσοκομειακή μονάδα. Μετά το πέρας του πολέμου το οικοδόμημα χρειαζόταν να αποκατασταθεί, ώστε να χρησιμοποιηθεί ως στρατώνας για τη φιλοξενία των στρατιωτών που θα προφύλασσαν το κοντινό ανάκτορο του Dolmabahçe.

Πρόκειται για ένα μεγάλων διαστάσεων οικοδόμημα που φιλοξενούσε διαφορετικές λειτουργίες. Η κάτοψη του συγκροτήματος είναι ορθογώνια. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός είναι επιβλητικός. Το οικοδόμημα είναι διώροφο με υπόγειο, ενώ οι πλευρικές ενότητες φέρουν τρεις ορόφους. Το λιθόκτιστο κτήριο φέρει μνημειακή είσοδο, με οκτώ κίονες με ιωνικό κιονόκρανο. Τα φωτιστικά ανοίγματα του ισόγειου είναι ορθογώνια, ενώ του ορόφου φέρουν αετωματική απόληξη.

Ο σεισμός του 1894 προξένησε σοβαρές ζημιές στο συγκρότημα, το οποίο αποκαταστάθηκε υπό την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Raimondo D'Aronco. Κατά τη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων επαναχρησιμοποιήθηκε ως νοσοκομείο. Σήμερα στεγάζει τη Σχολή Αρχιτεκτόνων του Πολυτεχνείου Κωνσταντινούπολης (İstanbul Teknik Üniversitesi).

Δύο μεγάλα εκπαιδευτικά ιδρύματα που παρείχαν εκπαίδευση ισοδύναμη με εκείνης του εξωτερικού ανεγέρθησαν σε νεοκλασικό ρυθμό. Το Galatasaray Lisesi, το Λύκειο του Γαλατάσαραι [Εικ. 25, 26], προσέφερε εκπαίδευση στη γαλλική και τουρκική γλώσσα, ενώ το επίπεδό του θεωρείτο ισοδύναμο με την παρεχόμενη

παιδεία στη Γαλλία (Τσιλένης, 2009: 209). Καθώς η δημιουργία της σχολικής μονάδας ανατέθηκε στο γαλλικό κράτος στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων και του εκδυτικισμού του Tanzimat, ήταν επόμενο ο ρυθμός να ακολουθήσει ανάλογα πρότυπα (Rutz & Balkan, 2009: 51-52). Το εκπαιδευτήριο ιδρύθηκε το 1868 ή 1869, ενώ το όνομα του αρχιτέκτονά του δεν είναι γνωστό (Τσιλένης, 2009: 116· Rutz & Balkan, 2009: 44). Το κτήριο έχει κάτοψη σε σχήμα πι. Η ισορροπία στη διάταξη των ορθογώνιων όγκων και η συμμετρικότητα στο σχεδιασμό των ανοιγμάτων φανερώνουν τα κλασικά πρότυπα του κτίσματος.

Το κεντρικό κτήριο Ground Hall του Robert College (İstanbul Özel Amerikan Rbert Lisesi), του Ροβερτείου Λυκείου στο Rumeli Hisar [Εικ. 27, 28], εμπνέεται από την κλασική αρχιτεκτονική²². Το τριώροφο κεντρικό κτήριο έχει κάτοψη σε σχήμα πι. Η πρόσοψη κοσμείται με οκτώ κίονες με ιωνικά κιονόκρανα, οι οποίοι αναπτύσσονται σε όλο το ύψος του κτηρίου. Η νεοκλασική αρχιτεκτονική συμβάδιζε με το κλασικό πρόγραμμα σπουδών της σχολής.

Το κεντρικό κτήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Κωνσταντινούπολης (İstanbul Arkeoloji Müzesi) [Εικ. 29, 30] οικοδομήθηκε σε σχέδια του γαλλικής καταγωγής λεβαντίνου αρχιτέκτονα Alexandre Vallaury την περίοδο 1891-1907 (Τσιλένης, 2009: 103, 116, 215). Η ανέγερση του Αρχαιολογικού Μουσείου στόχευε στη θεραπεία της ανάγκης στέγασης και μελέτης των αρχαιολογικών ευρημάτων που έρχονταν στο φως από τις διαρκώς αυξανόμενες αρχαιολογικές ανασκαφές σε μικρασιατικές θέσεις. Πρωτίστως, όμως, η ύπαρξη Αρχαιολογικού Μουσείου συμβάδιζε με μία δυτικού τύπου πρωτεύουσα της νεωτερικής εποχής.

²² Σχετικά με τον αρχιτέκτονα του Robert College ο Σ. Τσιλένης (2009: 116) αναφέρει τον Αλ. Βαν Μίλλινγκεν. Όμως, ο ιστότοπος του Πανεπιστημίου Boğaziçi, το οποίο στεγάζεται σήμερα στο Robert College, στα βιογραφικά στοιχεία του Alexander Van Millingen αναφέρει το διδακτικό, ερευνητικό και συγγραφικό του έργο, αλλά όχι ότι δημιούργησε τα αρχιτεκτονικά σχέδια του κτηρίου (www.boun.edu.tr). Εξάλλου, φαίνεται ότι το επιστημονικό του πεδίο ήταν η ιστορία και η αρχαιολογία, η μελέτη των αρχιτεκτονημάτων, αλλά όχι η κατασκευή τους. Ο Van Millingen συνέβαλε οικονομικά στην ανοικοδόμηση, αλλά μάλλον δεν είναι αυτός ο αρχιτέκτων.

Ο γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη Alexandre Vallaury μελέτησε τα σχέδια των αντίστοιχων κτηρίων μουσείων στις δυτικοευρωπαϊκές πρωτεύουσες (Duymaz, 2003: 77). Ο νεοκλασικισμός του κτηρίου του Μουσείου είναι συμβατός με την τέχνη στο εσωτερικό του. Ο Vallaury σχεδίασε ένα ισόγειο κτήριο με ορθογώνια φωτιστικά ανοίγματα σχεδόν σε όλο το ύψος του οικοδομήματος. Χαρακτηριστική είναι η μαρμάρινη είσοδος με το τετρακίονιο πρόπυλο. Οι κίονες φέρουν επιστύλιο, με την επιγραφή του Μουσείου, που στηρίζει μαρμάρινο αέτωμα με τρία ανθεμωτά ακρωτήρια. Στο τύμπανο του αετώματος υπάρχει ο τουράς, το σουλτανικό καλλιτεχνικό μονόγραμμα.

Η χωροθέτηση του Αρχαιολογικού Μουσείου κοντά στο ανάκτορο του Topkapi υπογραμμίζει τη σημασία του. Η Κωνσταντινούπολη, ως πρωτεύουσα εκμοντερνισμένου κράτους, αποδεχόταν και διατηρούσε την πολιτιστική της κληρονομιά στεγασμένη σε μνημειακά αρχιτεκτονήματα, όπως κάθε άλλη πρωτεύουσα της δυτικής Ευρώπης.

Ο νεοκλασικισμός των μεγάλης κλίμακας δημόσιων αρχιτεκτονημάτων επέδρασε αποφασιστικά στην όψη της πόλης. Μολονότι τα νέα ανάκτορα του Dolmabahçe και του Yıldız ήταν απομακρυσμένα από το κέντρο της Κωνσταντινούπολης, οι όψεις τους ήταν ορατές από το Βόσπορο. Τα αρχιτεκτονικά ρεύματα που πρότειναν επηρέασαν τις κατασκευές στο κέντρο της πόλης. Κυρίως, όμως, λειτούργησαν ως πρεσβευτές αρχιτεκτονικών τάσεων στις περιοχές που γνώριζαν ραγδαία οικιστική επέκταση στην καμπή του 20ού αιώνα, δηλαδή στο Γαλατά και ιδίως στο Πέρα. Τα προάστια αυτά, που αναπτύσσονταν με άλματα, δημιούργησαν μια νέα εικόνα της Κωνσταντινούπολης με κτήρια δυτικού χαρακτήρα.

Η οικιστική ανάπτυξη ήταν απόρροια της οικονομικής ανόδου της αστικής τάξης. Η A.Özdill (2010: 31, 33) παρατηρεί ότι η επέκταση της πόλης έξω από τα τείχη δεν οικοδομείται σε περιοχή παλαιότερης κατοίκησης, αλλά διαμορφώνεται εξ αρχής. Η ρωμαϊκή αστική τάξη, ανοικοδομώντας ναούς και εκπαιδευτήρια, επεκτάθηκε πέρα από τα όρια του Γαλατά. Η αστικοποίηση των περιοχών αυτών εξελίχθηκε με την ανέγερση λιθόκτιστων οικοδομών, αρκετές από τις οποίες ήταν κοινοτικές. Η μετατόπιση των ρωμίων αστών από το Φανάρι στο Πέρα φανέρωνε την

ουσιαστική, αλλά και συμβολική μετακίνηση της κοινότητας από το πατριαρχικό κέντρο στην εκδυτικοποιημένη πλευρά της πόλης.

Τα νέα κτήρια που χρησιμοποίησαν τα νεοκλασικά πρότυπα ήταν πρωτίστως τα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Τα εκπαιδευτήρια δεν σχετίζονταν πλέον με την εκκλησιαστική διοίκηση, είχαν απομακρυνθεί από το χώρο και το πνεύμα της ορθόδοξης εκκλησίας. Ανοικοδομούνταν με δαπάνη συνήθως κοινοτική, επομένως όλη η κοινότητα είχε την ευθύνη της ορθής λειτουργίας τους. Καθώς το εκπαιδευτικό πρόγραμμα δεν ήταν πλέον καθήκον της εκκλησίας, αλλά της κοινότητας, το ίδιο ίσχυε και για την ασφάλεια και ικανότητα των οικοδομημάτων που στέγαζαν τις εκπαιδευτικές λειτουργίες.

Οι σχολικές μονάδες της ρωμαϊκής κοινότητας εμφανίζονταν ως ο μνημειώδης συμβολικός λόγος της εθνικής ιδεολογίας που εξελισσόταν και σταδιακά ωρίμαζε (Erkan, 2010: 41). Έκφραση αυτής της τάσης ήταν ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του Ζωγραφείου Λυκείου Αρρένων [Εικ. 31, 32]. Η επιλογή των αρχιτεκτονικών σχεδίων πραγματοποιήθηκε κατόπιν διαγωνισμού, που είχε ανατεθεί στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Το πρώτο βραβείο κέρδισε η μελέτη του κωνσταντινουπολίτη αρχιτέκτονα Περικλή Φωτιάδη, η οποία είχε κατατεθεί με το ψευδώνυμο «Αναξαγόρας» (Ροΐδης, 1997: 50). Η μελέτη του Φωτιάδη τιμήθηκε, επειδή πρότεινε πρόσοψη «ρυθμού καθαρεύοντος ελληνικού και πρέπουσαν εις σχολείον» (Τσιλένης, 2009: 317· Erkan, 2010: 41). Η θεμελίωση του κτηρίου, με τη χορηγία του Χ. Ζωγράφου, πραγματοποιήθηκε σε ειδική τελετή στις 6 Μαΐου 1892 (Ροΐδης, 1997: 50).

Το αρχιτεκτονικό σχέδιο του Ζωγραφείου Λυκείου Αρρένων προέβλεπε διώροφη κατασκευή με συμπαγείς όγκους. Ο κεντρικός άξονας τονίζεται με τη μνημειακή είσοδο, που φέρει πρόπυλο με αράβδωτους κίονες δωρικού ρυθμού. Το επιστύλιο φέρει σε επιγραφή την ονομασία του λυκείου, ενώ στηρίζει αέτωμα με ακρωτήριο. Το τύμπανο του αετώματος κοσμείται με ανάγλυφη παράσταση της Παναγίας βρεφοκρατούσας. Τα ορθογώνια φωτιστικά ανοίγματα είναι συμμετρικά τοποθετημένα, ενώ του πρώτου ορόφου καταλήγουν σε τριγωνικό αέτωμα.

Ο νεοκλασικισμός του Περικλή Φωτιάδη ακολουθεί την αυστηρότητα των αρχαιοελληνικών κανόνων και προσδίδει στο κτήριο έντονο μνημειακό χαρακτήρα. Η εικόνα που παρουσιάζει το σχολείο συνάδει με το σχολικό πρόγραμμα. Οι «απόγονοι» του κλασικού ελληνικού πολιτισμού κοινοποιούσαν τη συγγενική τους εγγύτητα με την κλασική κληρονομιά. Η ελληνικότητα διδασκόταν εντός σχολικού κτηρίου και διακηρυσσόταν με την πρόσοψή του.

Το Ζάππειο Παρθεναγωγείο [Εικ. 33, 34] ανεγέρθη στην περιοχή του Πέρα λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1885. Το κτήριο του Παρθεναγωγείου οικοδομήθηκε χάρη στη δωρεά των εξαδέλφων Ευαγγέλη και Κωνσταντίνου Ζάππα. Το ίδρυμα λειτουργούσε από το 1875, αλλά σε ενοικιασμένους χώρους (Κολώνας, 2005: 23). Επιδίωξη των ιδρυτών ήταν το εκπαιδευτήριο να ανέλθει σε ισότιμο του Αρσακείου Αθηνών ως προς το επίπεδο της γυναικείας εκπαίδευσης (Δόκου – Ψαροπούλου, 1995). Καθώς η εκπαίδευση συσχετιζόταν με εθνικούς στόχους²³, ήταν επόμενο να συνδέεται με το ρυθμό του οικοδομήματος που τη φιλοξενούσε.

Η πατρότητα των αρχιτεκτονικών σχεδίων ανήκε στο Φίλιππο Οικονόμου ή στον αυτοκρατορικό αρχιτέκτονα Γιάγκο Ιωαννίδη. Ο Β. Κολώνας (2005: 23) αναφέρει ότι αρχιτέκτονας είναι ο Οικονόμου, ενώ ο Ιωαννίδης είχε υποβάλει σχέδια, τα οποία όμως δεν εφαρμόστηκαν. Το μη υλοποιηθέν σχέδιο δημοσιεύει ο Σ. Τσιλένης (2009: 160, εικ. 10.08), το οποίο έχει νεοκλασική μορφή, με κεντρικό προστώο που φέρει αέτωμα. Ο ίδιος μελετητής (2009: 241, υποσ.245) εξηγεί ότι οι πηγές αναφέρουν και τους δύο αρχιτέκτονες και το πιθανότερο είναι να σχετίζονται αμφότεροι με την ανέγερση του κτηρίου, αλλά ο ένας από τους δύο, μάλλον ο Ιωαννίδης, να είχε ρόλο κατασκευαστή.

Το κτήριο του Παρθεναγωγείου είναι τετραώροφο, με επιβλητικό όγκο. Ακολουθεί τον κάθετο διαχωρισμό των τμημάτων, τα οποία προτάσσονται,

²³ «Σκοπός του Ζαπείου, ανωτάτου Ελληνικού Εκπαιδευτηρίου του θήλεος φύλου εν Κωνσταντινουπόλει, ιδρυθέντος τω 1875, εστίν η των θυγατέρων της Ανατολής εθνικής διαπαιδαγώγησις, ηθική μόρφωσις καί επιστημονική εις αυτάς διάδοσις της πρώτης καί μέσης εκπαίδευσως, ίνα εκτελέσωσι τόν αληθή αυτών προορισμόν εν τε τω οίκω καί εν τη κοινωνία» (Κανονισμός του Ζαπείου Ανωτάτου Ελληνικού Εκπαιδευτηρίου (1879): Κεφάλαιον 1, Άρθρον 1).

διασπώντας, έτσι, τους ενιαίους όγκους. Ο Β. Κολώνας (2005: 25) αξιολογεί το κτήριο ως νεοκλασικό, ενώ ο Σ. Τσιλένης (2009: 189) το χαρακτηρίζει εκλεκτικιστικό. Μολονότι το σχέδιο δεν μένει πιστό στους κανόνες του νεοκλασικισμού, η γεωμετρία των όγκων, η μορφή των φωτιστικών ανοιγμάτων, οι απολήξεις τους σε τριγωνικά ή καμπύλα αετώματα, παραπέμπουν στη μελέτη των κλασικών κανόνων και στη δημιουργική χρήση τους.

Το Εθνικό Ιωακείμειο Παρθεναγωγείο [*Εικ. 35, 36*] ιδρύθηκε το 1882 με δωρεά του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Β'. Επεδίωκε να καλύψει τις μορφωτικές ανάγκες «της θηλείας νεότητος» των λαϊκών τάξεων, που δεν είχαν την ευχέρεια να παρακολουθούν μαθήματα άλλων ιδρυμάτων (Καρανικόλας, 1975: 14).

Το αρχιτεκτόνημα οικοδομήθηκε σε σχέδια του αυτοκρατορικού αρχιτέκτονα Βασιλάκη εφέντη Ιωαννίδη (Ιορδάνογλου, 1989: 22). Το κτήριο είναι διώροφο με συμπαγείς, ορθογώνιους όγκους. Ο κεντρικός άξονας στην πρόσοψη τονίζεται με ημικίονες που διαχωρίζουν τα φωτιστικά ανοίγματα και κρατούν αέτωμα. Οι καθαρές γραμμές του κτηρίου του προσδίδουν επιβλητικότητα και μνημειακότητα. Ο αρχιτέκτονας έχει ακολουθήσει τα νεοκλασικά πρότυπα και έχει δημιουργήσει ένα συμμετρικό κτήριο με αρμονικούς όγκους.

Η νεοκλασική αρχιτεκτονική υπήρξε το πρότυπο και σε άλλα εκπαιδευτήρια της ρωμαϊκής κοινότητας Κωνσταντινούπολης. Η εκπαίδευση αποτέλεσε όχημα αναζήτησης και στροφής προς την «ελληνικότητα», ενίσχυσης της εθνικής ιδεολογίας των Ρωμιών²⁴. Αντίστοιχα, και η αρχιτεκτονική των εκπαιδευτηρίων που διδάσκουν

²⁴ Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική απόκλιση από το νεοκλασικισμό των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων αποτελεί το κτήριο της Πατριαρχικής Μεγάλης του Γένους Σχολής στο Φανάρι. Η Σχολή ανεγέρθηκε τη διετία 1881 - 1883 με πρωτοβουλία του Πατριάρχη Ιωακείμ Γ' σε χώρο κοντά στο Πατριαρχείο. Ο αρχιτέκτονας Κωνσταντίνος Δημάδης σχεδίασε το κτίσμα σε σχήμα αετού, προσφέροντας φωτισμό μέσω των δίλοβων και τρίλοβων φωτιστικών ανοιγμάτων. Το κτήριο φαίνεται να ακολουθήσει τα πρότυπα των κολεγίων της δυτικής Ευρώπης, προτείνοντας ένα πρωτότυπο σχεδιασμό, στον οποίο κυριαρχεί το κόκκινο χρώμα των τούβλων, οι πυργοειδείς απολήξεις, η κορωνίδα στη στέψη της εισόδου και τα βυζαντινού ρυθμού φωτιστικά ανοίγματα. Οι αρχιτεκτονικές επιλογές της Σχολής χαρακτηρίζονται από το πνεύμα των αναβιώσεων και από έντονο εκλεκτικισμό (Τσιλένης, 2009: 331).

τα εθνικά ιδεώδη καταλήγει στην ελληνικότητα μέσω του νεοκλασικού ρεύματος (Κολώνας, 2005: 25). Ο νεοκλασικισμός αναβαπτίζει την ταυτότητα και αποσαφηνίζει την εθνοτική προέλευση.

Τα νεοκλασικά πρότυπα ακολούθησε η Μαράσλειος Πατριαρχική Αστική Σχολή στο Φανάρι [*Εικ. 37, 38*], που ανεγέρθηκε το 1901 (Κολώνας, 2005: 23). Οι ορθογώνιοι όγκοι και οι συμμετρικές όψεις άντλησαν έμπνευση από την κλασική αρχιτεκτονική. Η είσοδος της Σχολής κοσμεύεται με τέσσερις ημικίονες με κορινθιακά επίκρανα, που στηρίζουν επιστήλιο με την επιγραφή της ονομασίας της Σχολής, καθώς και τριγωνικό αέτωμα.

Η κοσμική αρχιτεκτονική εμπνεόταν με τη σειρά της από τα κλασικά πρότυπα για να δημιουργήσει κτήρια νέων χρήσεων στις αναπτυσσόμενες οικιστικά περιοχές της Κωνσταντινούπολης. Οι εμπορικές χρήσεις των νέων οικοδομημάτων και οι ξενοδοχειακές επιχειρήσεις συχνά στεγάζονταν σε νεοκλασικά κτίσματα. Το επιβλητικό κτήριο του ξενοδοχείου Pera Palace [*Εικ. 39, 40*] οικοδομήθηκε το 1893 σε σχέδια του Alexandre Vallaury (Çelik, 2002: 134). Τα νεοκλασικά στοιχεία δεσπόζουν στο πολυώροφο κτήριο. Οι συμμετρικοί όγκοι και οι κίονες στην πρόσοψη αποπνέουν την κομψότητα του κλασικού.

Το ξενοδοχείο Bristol, στο οποίο σήμερα στεγάζεται το Pera Müzesi (Μουσείο του Πέρα) [*Εικ. 41, 42*], σε σχέδια του Αχιλλέα Μανούσου²⁵, οικοδομήθηκε το 1896. Οι κορινθιακοί κίονες, οι αετωματικές απολήξεις, τα φουρούσια και οι κεφαλές καρνάτιδων που στηρίζουν το κεντρικό αέτωμα μιμούνται

²⁵ Ο Σ. Τσιλένης (2009: 117, 184) αναφέρει ότι αρχιτέκτονας του ξενοδοχείου ήταν ο Γεώργιος Μανούσος, ο οποίος μετά τη μικρασιατική καταστροφή διέφυγε και εργάστηκε στη Θεσσαλονίκη (Θεοδωρίδου – Σωτηρίου, 2006: 355 κ.εξ.). Ο Β. Κολώνας (2005: 72) όμως αναφέρει ως αρχιτέκτονα τον Α(χιλλέα) Μανούσο. Η άποψη αυτή φαίνεται να είναι η σωστή, καθώς στην πρόσοψη του κτηρίου υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή «Α. MANOUSSOS ARCHITECT», ενώ σε χαμηλότερο σημείο, μιμούμενη την αρχική, διακρίνεται η επιγραφή του ονόματος του αρχιτέκτονα που ανακαίνισε το κτήριο “M. SINAN GERIM MIMAR 2004”. Άξια προσοχής επίσης είναι η επιλογή της γλώσσας της αναγραφής της ιδιότητας του δημιουργού του κτίσματος: Ο Μανούσος στην καμπή του 20^{ου} αιώνα ορίζει το επάγγελμά του στη γαλλική γλώσσα, ως “architect”, ενώ πάνω από έναν αιώνα αργότερα ο Gerim υπογράφει την ίδια ιδιότητα στην τουρκική γλώσσα, ως “mimar”.

την αρχαιοελληνική αρχιτεκτονική. Οι ίδιες παρατηρήσεις ισχύουν για την αρχιτεκτονική του ξενοδοχείου Grand Hotel de Londres [Εικ. 43], του ίδιου αρχιτέκτονα. Η πρόσοψη του τετραώροφου ξενοδοχείου θυμίζει περισσότερο κεντροευρωπαϊκό νεοκλασικισμό. Τα τριγωνικά και καμπύλα αετώματα στα οποία απολήγουν τα ορθογώνια φωτιστικά ανοίγματα προσθέτουν ποικιλία στην όψη. Στον κεντρικό άξονα του κτηρίου, στο δεύτερο όροφο, αντί για τους ιωνικούς πεσσούς, το επιστήλιο στηρίζουν ολόσωμες γυναικείες μορφές - καρυάτιδες, που φέρουν τα χέρια πάνω από το κεφάλι και συγκρατούν το θριγκό.

Τα πολυώροφα κτίσματα πλήθαιναν στην εξελισσόμενη οικονομικά και πολεοδομικά περιοχή του Πέρα. Οι αυξανόμενες ανάγκες τόσο για εμπορικές χρήσεις όσο και για κατοικίες, ικανοποιήθηκαν σε μεγάλο βαθμό με τη δημιουργία κτηρίων διαμερισμάτων, τα οποία συχνά φιλοξενούσαν και χρήσεις γραφείων, ενώ στο ισόγειο στέγαζαν εμπορικές επιχειρήσεις. Το κτήριο της Cité de Péra [Εικ. 44], ιδιοκτησίας του Χρηστάκη Ζωγράφου, ανεγέρθη το 1876 σε σχέδια του αρχιτέκτονα Κλεάνθη Ζάννου. Το τριώροφο οικοδόμημα εξελίχθηκε σε σημείο αναφοράς και μορφολογικό πρότυπο σε πολλά εμπορικής χρήσης κτίσματα. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του ακολουθούσε το ρυθμό της δεύτερης γαλλικής αυτοκρατορίας, ενώ ο οθωμανικός τύπος εκθειάζοντας το νέο κτήριο επαιρόταν σημειώνοντας ότι το Παρίσι θα επιθυμούσε τέτοιο οικοδόμημα (Κολώνας, 2005: 41). Μολονότι η πρόσοψη και η είσοδος του κτηρίου, η Çiçek Pasajı (Στοά των Λουλουδιών) δεν ακολουθεί την κλασική αυστηρότητα -για παράδειγμα υπάρχει έντονη χρήση της καμπύλης και των διακοσμητικών λεπτομερειών, καθώς και οι γυναικείες μορφές έχουν μια χορευτική κίνηση- λειτούργησε όμως ως υπόδειγμα για την κατασκευή νεοκλασικού ρυθμού πολυώροφων οικοδομημάτων με εμπορικές χρήσεις, με ενσωμάτωση στοών διέλευσης του αγοραστικού κοινού.

Η Suriye Pasajı (Στοά της Συρίας) [Εικ. 45, 46] ακολουθεί τις αρχές του νεοκλασικού ρεύματος. Το τετραώροφο κτήριο διαιρείται κατά την κάθετη τριμερή διάταξη με το κεντρικό μέρος να τονίζεται περισσότερο. Τα φωτιστικά ανοίγματα καταλήγουν σε αετώματα, ενώ οι παραστάδες τους φέρουν πεσσούς με επίκρανα. Χαρακτηριστικό του κτίσματος είναι τα προτεταμένα γείσα και οι ευμεγέθεις

γεισίποδες με τα διακοσμητικά στοιχεία. Το κτήριο ανεγέρθη περίπου το 1895 (Τσιλένης, 2009: 117), ενώ αρχιτέκτονας του ήταν ο Δημήτριος Βασιλειάδης (Kuruyazıcı & Şarlak, 2010: 170) ή Βασίλειος Δημητρίου (Kuruyazıcı, n.d.)²⁶. Ανεξάρτητα από το όνομα του αρχιτέκτονα, σημασία έχει ότι στην καμπή του 20^{ού} αιώνα στην πλέον αναπτυσσόμενη εμπορικά και πολεοδομικά περιοχή της Κωνσταντινούπολης εξακολουθούν να ανεγείρονται κτήρια νεοκλασικού ρυθμού.

Η αναβίωση του κλασικού πνεύματος στην αρχιτεκτονική δεν συνεχίζεται πέρα των αρχών του 20^{ού} αιώνα στην Κωνσταντινούπολη. Τα παραδείγματα φθίνουν, ενώ οι μείξεις με περισσότερο μοντέρνα ρεύματα υπερβαίνουν τον περιστασιακό χαρακτήρα που είχαν παρόμοια «δάνεια» στον εκλεκτικιστικό νεοκλασικισμό. Από τα τελευταία δείγματα χρήσης των κλασικών κανόνων αποτελεί το κτήριο της Τράπεζας Αθηνών Minerva Han [Εικ. 47, 48]. Ο αρχιτέκτονας του κτηρίου, το οποίο οικοδομήθηκε το 1911-1913, ήταν ο Βασίλειος Κουρεμένος (Κολώνας, 2005: 51· Τσιλένης, 2009: 117). Το σχέδιο έχει πολλά στοιχεία της *art nouveau*, τα οποία ανανεώνουν τις καθιερωμένες προσόψεις των δημόσιων κτηρίων. Η καμπύλη γωνία, ο κεραμικός διάκοσμος σε τόνους του γαλάζιου, οι χαριτωμένοι ερωτιδείς που κοιτούν τους περαστικούς από τον εξώστη του ορόφου απέχουν πολύ από την

²⁶ Υπάρχει σύγχυση σχετικά με την πατρότητα των αρχιτεκτονικών σχεδίων της Suriye Pasajı. Ο Β. Τσιλένης (2009: 117) αναφέρει ότι ο αρχιτέκτονας είναι άγνωστος. Το επόμενο έτος, ο κατάλογος της αρχιτεκτονικής έκθεσης «Οι Ρωμιοί Αρχιτέκτονες της Πόλης στην περίοδο του εκδυτικισμού» σημειώνει στην εικόνα της πρόσοψης της Στοάς Suriye ως αρχιτέκτονα το Δημήτριο Βασιλειάδη (Kuruyazıcı & Şarlak, 2010: 170). Όμως, στο δικτυακό τόπο www.mimarlikmuzesi.org, ο οποίος φιλοξενεί, μεταξύ άλλων, τις φωτογραφίες που εκτέθηκαν κατά τη διάρκεια αυτής της έκθεσης, στην ιστοσελίδα “Batılılaşan İstanbul’un Rum Mimarları” («Οι Ρωμιοί Αρχιτέκτονες της Πόλης στην περίοδο του εκδυτικισμού»), ως αρχιτέκτονας της Suriye Pasajı (σε τρεις εικόνες) αναφέρεται ο Βασίλειος Δημητρίου (Vasilios Dimitriu), του οποίου παρουσιάζονται φωτογραφίες και άλλων έργων. Το γεγονός ότι οι μελετητές της έκθεσης και της διαδικτυακής της παρουσίασης είναι οι ίδιοι εγείρει ερωτήματα σχετικά με πιθανά νέα στοιχεία που ενδεχομένως παρουσιάστηκαν.

Εάν πρόκειται για εκ παραδρομής ανακρίβεια, ίσως τέτοιες εσφαλμένες αναφορές ονομάτων δεν ήταν σπάνιες, καθώς ο Σ. Τσιλένης (2009: 222, σημ.193) σημειώνει κείμενο των αρχών του 20^{ού} αιώνα στο οποίο αναφέρεται ο αρχιτέκτων «Ζήνων Κλεάνθης», εννοώντας, πιθανότατα, τον Κλεάνθη Ζάννο.

αυστηρότητα του νεοκλασικισμού²⁷. Όμως, το κτήριο, ιδιαίτερα στη μακρά πλευρά του, σέβεται τους κανόνες της συμμετρίας, της ισορροπίας και της αρμονίας. Τα ορθογώνια ανοίγματα είναι παρατακτικά διατεταγμένα, η μαρμάρινη είσοδος έχει παραστάδες από πεσσούς με επίκρανα, το επιστήλιο κοσμείται με ρόδακες, ενώ αντί για αέτωμα καταλήγει σε κεφαλή Αθηνάς, που δικαιολογεί και την ονομασία του κτηρίου.

Η ελληνική σκέψη και η σύνδεση με την κλασική αρχαιότητα έχει αποτυπωθεί σε πολλά αρχιτεκτονήματα της Κωνσταντινούπολης. Ο νεοκλασικισμός ήταν εισηγμένο αρχιτεκτονικό ρεύμα στην Κωνσταντινούπολη, όπως ακριβώς και στην Αθήνα. Όμως, σε κάθε περίπτωση εξελίχθηκε διαφορετικά, επειδή ακριβώς ενδύθηκε με διαφορετικές ιδεολογικές προσεγγίσεις και πολιτικές επιδιώξεις. Η πορεία του καλλιτεχνικού ρεύματος στην Κωνσταντινούπολη είναι ενδεικτική για τις πολιτικές τάσεις που εμφανίζονταν στη ρωμαϊκή κοινότητα στην καμπή του 20^{ου} αιώνα, καθώς αποτέλεσε εκφραστή της σταδιακά περισσότερο συγκροτημένης εθνικής ιδεολογίας των Ρωμιών της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

²⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι παρόμοια κεραμική διακόσμηση φέρει η πρόσοψη του κτηρίου του Ιστορικού Αρχείου Εθνικής Τράπεζας επί της οδού Γ' Σεπτεμβρίου 146 στην Αθήνα. Είναι έργο του Καππαδόκη αρχιτέκτονα Νικολάου Ζουμπουλίδη (1888-1969), ο οποίος είχε σπουδάσει στην Αυτοκρατορική Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών της Κωνσταντινούπολης. Το κτίσμα οικοδομήθηκε την περίοδο 1923-1926. Ο κεραμικός διάκοσμος των κτηρίων επαναλαμβάνεται στα έργα του αρχιτέκτονα Ν. Ζουμπουλίδη, ο οποίος συμμετείχε ενεργά στην εδραίωση της μικρασιατικής κεραμικής παράδοσης (Θεοδωρίδου – Σωτηρίου, 2012).

Κεφάλαιο 6: Συμπεράσματα

Η αρχιτεκτονική δημιουργία έχει στόχο να είναι καλαίσθητη και λειτουργική. Η μορφή της ακολουθεί τις απαιτήσεις και τις επιδιώξεις της πολιτικής συγκυρίας και των κοινωνικών αναγκών. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός φανερώνει τις επιλογές του δημιουργού και του χορηγού, την οικονομική επιφάνεια, το κοινωνικό κύρος και τις πολιτιστικές αναφορές τους. Ο ιδεολογικός προσανατολισμός φανερώνεται από τις πολιτικές επεκτάσεις και συμπαραδηλώσεις των αρχιτεκτονικών μορφών.

Η εικόνα του αρχιτεκτονήματος αρθρώνει οπτικό λόγο, εκπέμπει μηνύματα. Η ισχύς της αρχιτεκτονικής πληροφορίας είναι ιδιαίτερα ηχηρή, έχει τη δυνατότητα να διαμορφώνει το περιβάλλον και τον τρόπο ζωής. Ο αρχιτεκτονικός και πολεοδομικός σχεδιασμός ρυθμίζουν την ασφάλεια των περιοχών, την επικοινωνία τους, την ανάπτυξή τους, ακόμη και τις κοινωνικές σχέσεις των κατοίκων. Η οργάνωση του δημόσιου χώρου φανερώνει τις προθέσεις της πολιτικής εξουσίας, καθώς αντανακλά το βαθμό ελευθερίας και αυτενέργειας των κατοίκων.

Η Κωνσταντινούπολη στην καμπή του 20^{ου} αιώνα είχε ανάγκη να παρουσιάσει ότι προωθεί το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Tanzimat, που βασιζόταν στην ισονομία και ισοπολιτεία όλων των οθωμανών υπηκόων ανεξαρτήτως μιλλέτ, δηλαδή θρησκευματος και εθνοτικής καταγωγής. Το διακύβευμα της οθωμανικής κυβέρνησης ήταν η στροφή προς την προοδευτική και τεχνολογικά αναπτυγμένη Δύση, προς τον εκμοντερνισμό. Η αρχιτεκτονική έκφραση αυτής της πολιτικής επιλογής πραγματοποιήθηκε μέσω του ρεύματος του νεοκλασικισμού.

Ο νεοκλασικισμός και τα ρεύματα που ακολουθούσαν τα ίδια πρότυπα, όπως το αναγεννησιακό και το ύφος της δεύτερης γαλλικής αυτοκρατορίας, παρέπεμπαν στις κοινές αξίες και στα κοινά ιδεώδη των δυτικών κοινωνιών. Η ταυτότητα του προηγμένου ορθολογιστή δυτικοευρωπαίου κατασκευαζόταν στηριγμένη στο κοινό κλασικό παρελθόν. Ο νεοκλασικισμός για τη δυτική Ευρώπη δήλωνε την αποδοχή του αρχαιοελληνικού πνεύματος και του ιδεολογικού του πλαισίου. Επιπλέον, όμως,

σήμαινε την εξέλιξη των κλασικών κανόνων από τους δικαιωματικούς κληρονόμους του κλασικού πολιτισμού.

Οι δυτικές πρωτεύουσες από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα αποτελούσαν σύμβολα της εθνικής ενότητας του κράτους. Οι αναδιαμορφωμένες πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά πρωτεύουσες, όπως το Παρίσι, η Ρώμη, αλλά και η Αθήνα, ανοικοδομούνταν ως κέντρα των νέων εθνικών κρατών. Η Ε. Μπαστέα (2008: 93) παρατηρεί ότι ο σχεδιασμός των πόλεων σε μεγαλύτερη ή μικρότερη κλίμακα έγινε σύμβολο εθνικής προόδου. Οι διοικήσεις των νεοσύστατων κρατών ανέγειραν δημόσια κτήρια που εμπνέονταν από τους κανόνες της κλασικής τέχνης, παραπέμποντας έτσι στις κοινωνικές και πολιτειακές αξίες που έφερε ο αρχαιοελληνικός πολιτισμός. Δήλωναν, επιπλέον, την εκκοσμίκευση του κράτους και τη σύνδεσή του με τα ιδανικά της κλασικής σκέψης.

Η σύνδεση με την αρχαιότητα στάθηκε ικανός πυρήνας εθνικής συσπείρωσης και σύνθεσης κοινής πολιτισμικής ταυτότητας. Ο νεοκλασικισμός, ειδικά για το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, αποτελούσε έκφραση της φυσικής πολιτισμικής συνέχειας. Μολονότι ήταν ρεύμα εισηγμένο από τη δυτική Ευρώπη, γρήγορα απέκτησε εθνικά χαρακτηριστικά, καθώς λειτουργούσε ενοποιητικά καθιστώντας τους έλληνες πολίτες κληρονόμους και συνεχιστές του κλασικού παρελθόντος.

Η Κωνσταντινούπολη επεδίωκε να παρουσιαστεί ως εφάμιλλη των πρωτευουσών των δυτικών κρατών σε επίπεδο πολιτειακό και οικονομικό, αλλά και ισότιμη στο επίπεδο της εικόνας που παρουσίαζαν οι μεγάλες πόλεις της Δύσης. Ο εκδυτικισμός των πολιτειακών και κοινωνικών θεσμών της οθωμανικής αυτοκρατορίας εκφράστηκε αρχιτεκτονικά με την εισαγωγή των δυτικών καλλιτεχνικών ρευμάτων, ακόμη και στη θρησκευτική αρχιτεκτονική. Η εφαρμογή των δυτικών κανόνων στην οθωμανική παράδοση γέννησε αρκετά υβριδικά είδη, όπως ήταν το νεογοτθικό, το οθωμανικό μπαρόκ, η αναβίωση του ισλαμικού ή του οριενταλιστικού ρεύματος. Σε κάθε περίπτωση, η διαφορετική πρόσληψη της δυτικής τέχνης δημιουργούσε το συνδυασμό και τη μείξη των μορφολογικών χαρακτηριστικών των ρευμάτων, παράγοντας συχνά ευφάνταστες συνενώσεις.

Ο νεοκλασικισμός στην Κωνσταντινούπολη ξεκίνησε να χρησιμοποιείται όπως τα άλλα ρεύματα που ήρθαν από τη δυτική Ευρώπη, δηλαδή με δημιουργική εφαρμογή των κυριότερων στοιχείων του. Για τους αποδέκτες των μηνυμάτων που εξέπεμπαν τα μεγάλα δημόσια κτήρια του νεοκλασικισμού, ο ρυθμός πρέπει να συνδεόταν με τη μίμηση της Δύσης, με τον πολιτιστικό ανταγωνισμό με το Παρίσι, με τον εκμοντερνισμό του αστικού περιβάλλοντος. Πιθανόν για το λόγο αυτό συναντάται ο συνδυασμός του νεοκλασικισμού με στοιχεία των άλλων ρευμάτων που προέρχονταν από τις δυτικές πόλεις, καθώς οι εικόνες που παρουσίαζαν όλες οι αρχιτεκτονικές τάσεις συνοψίζονταν σε ένα κοινό μήνυμα, δηλαδή στη δυτικοποίηση.

Ο έντονος εκλεκτικισμός που παρατηρείται κατά την εφαρμογή του νεοκλασικού προγράμματος στην Κωνσταντινούπολη ίσως εξηγείται υπό το πρίσμα της κοινής αντίληψης των δυτικοευρωπαϊκών τάσεων. Τόσο το μπαρόκ στοιχείο, όσο το γοτθικό ή το νεοκλασικό σήμαιναν μίμηση των δυτικών προτύπων και στροφή προς το δυτικό πολιτισμό. Δεν φαίνεται να έφεραν έντονες ιδεολογικές διαφοροποιήσεις. Για το λόγο αυτό, ενδεχομένως, οι αρχιτέκτονες επέλεξαν από τα μορφολογικά στοιχεία όλων των δυτικών τάσεων. Επομένως, για την οθωμανική πρωτεύουσα ο νεοκλασικισμός δεν ήταν φορτισμένος με τα νοήματα που του είχαν αποδώσει οι ελληνικές εθνικές αναζητήσεις. Ο κωνσταντινουπολίτικος νεοκλασικισμός δεν προήλθε και δεν συνδέθηκε με τις ορατές αρχαιότητες της οθωμανικής επικράτειας. Δεν έγινε φορέας μιας ιστορικής και εθνικής συνέχειας. Δεν εξέφρασε εθνικιστικό λόγο, όπως έγινε στον αθηναϊκό νεοκλασικισμό.

Ο νεοκλασικισμός στην Κωνσταντινούπολη καλλιεργήθηκε από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Το ανάκτορο του Dolmabahçe και του Yıldız με τα περίπτερα στους κήπους που το περιέβαλαν αναπαριστούσαν το δυτικό τρόπο ζωής με τη μίμηση των εισηγμένων τάσεων. Η ανακτορική αρχιτεκτονική προτιμούσε το νεοκλασικισμό, ίσως επηρεασμένη από άλλα ευρωπαϊκά ανάκτορα, όπως είναι η ανατολική πτέρυγα του ανακτόρου του Buckingham στο Λονδίνο, που ανοικοδομήθηκε το 1847 κατά τα νεοκλασικά πρότυπα. Αντίστοιχα, η σε μήκος ανάπτυξη των ανακτόρων του Beylerbeyi και του Çırağan εξυπηρετείται από το

νεοκλασικό ρεύμα, καθώς οι ορθογώνιοι όγκοι επαναλαμβάνονται ρυθμικά χωρίς να επιβαρύνεται η σύνθεση.

Η μίμηση των νεοκλασικών μορφών, επομένως, προερχόταν από τα διοικητικά κέντρα. Δεν αναπτύχθηκε από την κοινωνική βάση, ως εκδήλωση της επιθυμίας προσέγγισης της Δύσης και των ιδεωδών της μέσω του πολιτισμού. Σταδιακά η αστική τάξη εκφράστηκε με το νεοκλασικισμό και τον ανέπτυξε ιδιαίτερα στις περιοχές που επεκτείνονταν χωρικά λόγω της οικονομικής άνθησης και των εμπορικών σχέσεων με τα δυτικά κράτη, δηλαδή στο Γαλατά και στο Πέρα. Οι διαφορές τόσο σε πολεοδομική οργάνωση όσο και σε αρχιτεκτονική εικόνα μεταξύ των περιοχών της χερσονήσου της Κωνσταντινούπολης και του Πέρα ήταν τόσο έντονες, ώστε τις επισήμανε σε ειδικό έγγραφο ο Abdülhamid (Çelik, 1993: 158). Οι αστοί που προτίμησαν τις νεοκλασικές αρχιτεκτονικές συνθέσεις προέρχονταν κυρίως από τη ρωμαίικη κοινότητα, καθώς αναγνώριζαν στο ρυθμό πρόσθετη συμβολική αξία και έκφραση του ελληνικού εθνικού λόγου.

Τα δημόσια κτήρια της Κωνσταντινούπολης ακολουθούν έναν εκλεκτικιστικό νεοκλασικισμό με την παρουσία του ύφους της δεύτερης γαλλικής αυτοκρατορίας, τάση που ίσως φανερώνει την προέλευση του ρυθμού περισσότερο από τη γαλλική πρωτεύουσα και όχι από τα γερμανικά κέντρα. Ο νεοκλασικισμός κατ' αρχάς έντυσε τα κτήρια που συνδέονται με την κεντρική κοσμική εξουσία, όπως ήταν τα ανάκτορα και οι στρατώνες, προσδίδοντας κύρος και μνημειακότητα. Οι ισόγειες ή διώροφες κατασκευές κυριαρχούσαν με τους ορθογώνιους όγκους και τα δαπανηρά υλικά δομής, όπως ήταν το μάρμαρο. Η αρχιτεκτονική εξέφραζε τις προθέσεις της κεντρικής διοίκησης να κατασκευάσει κτήρια που θα λειτουργούσαν ως τοπόσημα και κέντρα αναφοράς στη δημόσια ζωή.

Η βαθμιαία υιοθέτηση του νεοκλασικισμού με τα εκλεκτικιστικά στοιχεία στην Κωνσταντινούπολη από την ανώτερη αστική τάξη δημιούργησε κτίσματα λιγότερο επιβλητικά, αλλά εξίσου επικοινωνιακά ως προς τα ιδεολογικά μηνύματα που εξέπεμπαν. Τα οικοδομήματα, συχνά πλέον πολυώροφα, που σχετίζονταν με εμπορικές επιχειρήσεις και οικονομικές συναλλαγές ή με το νεωτερικό τρόπο ζωής, δηλαδή στοές εμπορικών καταστημάτων, τράπεζες και ξενοδοχειακές μονάδες,

ακολουθούσαν το νεοκλασικισμό φανερώνοντας ότι ανήκαν στο δυτικό μοντέλο, ότι δεν υπολείπονταν των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων και των δυτικών κοινωνικών συνηθειών.

Τα κτήρια εκπαιδευτηρίων της ρωμαϊκής κοινότητας κατά τη χαμιτική περίοδο παρουσιάζουν ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον. Απομακρύνονται από τις εκλεκτικιστικές αρχιτεκτονικές επιλογές των σύγχρονων εμπορικών κτηρίων και φαίνεται να προσεγγίζουν το γερμανικό νεοκλασικισμό, με τους καθαρούς όγκους και τη φειδώ στη χρήση διακοσμητικών στοιχείων. Παρουσίαζαν, επομένως, μια εικόνα πλησιέστερη στα πρότυπα της αρχαιοελληνικής αρχιτεκτονικής, εγγύτερη στο ελληνικό πνεύμα και παράλληλη προς τις αρχές μιας «εθνικής» αρχιτεκτονικής, όπως δηλαδή αντιλαμβάνονταν το νεοκλασικισμό η αθηναϊκή του εκδοχή.

Τα σχολικά κτήρια λάμβαναν σταδιακά στην Κωνσταντινούπολη το ρόλο που προγενέστερα κατείχε η παρουσία ενός χώρου θρησκευτικής αναφοράς, δηλαδή εκκλησίας, τεμένους ή συναγωγής. Επομένως, συμπυκνωτές του θρησκευτικού και εθνοτικού χαρακτήρα ενός μαχαλά, έπαψαν να είναι οι ιεροί χώροι και άρχισαν να γίνονται τα εκπαιδευτήρια. Το εκπαιδευτικό ίδρυμα, κατά συνέπεια, πρόβαλε ως σημείο περιγραφής της εθνοτικής ταυτότητας της περιοχής και απέκτησε ιδεολογικό συμβολισμό (Erkan, 2010: 41). Ο νεοκλασικισμός υπήρξε ο ιδανικός ρυθμός για την κατασκευή των σχολείων της ρωμαϊκής κοινότητας, επειδή ακριβώς παραπέμπει στην ελληνικότητα.

Η συγκριτική θεώρηση δύο σύγχρονων οικοδομημάτων επιβεβαιώνει την ιδεολογική φόρτιση του νεοκλασικισμού για τα ρωμαϊκά σχολικά ιδρύματα και τη σύνδεση του ρυθμού με τον ελληνικό εθνικισμό. Το πολύωροφο κτήριο της Cité de Péra, ιδιοκτησίας του Χρηστάκη Ζωγράφου, ανεγέρθη σε σχέδια του Κλεάνθη Ζάννου. Η αρχιτεκτονική της εισόδου της στοάς Çiçek Pasajı θυμίζει πρότυπα του ρυθμού της δεύτερης γαλλικής αυτοκρατορίας, με πλήθος διακοσμητικών λεπτομερειών και την προσθήκη ρολογιού, του χαρακτηριστικού στοιχείου της νεωτερικότητας. Λίγα χρόνια αργότερα ο ίδιος επιχειρηματίας χρηματοδότησε την ανέγερση του Ζωγραφείου Λυκείου Αρρένων σε σχέδια του Περικλή Φωτιάδη. Η αρχιτεκτονική του εκπαιδευτηρίου ακολουθεί τα κλασικά πρότυπα, τις επίπεδες

εξωτερικές επιφάνειες χωρίς διακοσμητική διάθεση. Οι κίονες στο πρόπυλο είναι λιτοί, αλλά επαρκείς να δηλώσουν τη σύνδεση με την αρχαιοελληνική τέχνη και τα ιδεώδη της.

Τα δύο κτηριακά παραδείγματα έχουν οικοδομηθεί κατά την ίδια περίοδο, σε απόσταση λίγων οικοδομικών τετραγώνων μεταξύ τους, χρηματοδοτούμενα από τον ίδιο επιχειρηματία, σε σχέδια ρωμίων αρχιτεκτόνων. Η ξεχωριστή, όμως, χρήση διαφοροποιεί την εικόνα των κτισμάτων. Η είσοδος της στοάς Çiçek Pasajı προσκαλεί το αγοραστικό κοινό σε ένα ευρωπαϊκό εμπορικό χώρο, που θυμίζει αγορά του Παρισιού. Το αρρεναγωγείο, αντίθετα, συμπυκνώνει την έκφραση της εθνικής ιδεολογίας της ρωμαίικης κοινότητας, που ωρίμαζε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Τα εκπαιδευτήρια, τα οποία διαχειρίζονταν πλέον οι κοινότητες και όχι τα θρησκευτικά κέντρα, είχαν σαφείς εθνικούς στόχους, όπως φαινόταν από τα καταστατικά ίδρυσής τους. Οι εθνικοί στόχοι περιελάμβαναν τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων και της ελληνικής παιδείας. Η ίδρυση σχολείων ήταν μέρος του εθνικού οράματος, μιας αναγέννησης του έθνους. Η εθνική ιδεολογία που εξέφραζε η ρωμαίικη κοινότητα βρήκε ως καταλληλότερο εκφραστή το νεοκλασικό αρχιτεκτονικό ρεύμα.

Ο νεοκλασικισμός των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Κωνσταντινούπολης, ιδιαίτερα όσων βρίσκονται στην περιοχή του Πέρα, μιας συνοικίας που είχε έντονη παρουσία της ρωμαίικης κοινότητας, συμβολοποιούσε τις εθνικές προσδοκίες του ανερχόμενου εθνικισμού. Ο ρυθμός αποτελούσε συνειδητή προτίμηση της κοινότητας, λόγω του ειδικού βάρους και του νοήματός του. Η σημασία που δινόταν στους αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς για την ανέγερση των εκπαιδευτηρίων, καθώς και τα σχόλια που δημοσιεύονταν στα κοινοτικά έντυπα φανερώνουν την αξία που προσέδιδε η ρωμαίικη κοινότητα στην έκφραση του κλασικού πνεύματος και της ελληνικότητας. Ο νεοκλασικός ρυθμός έδινε νόημα και πνευματική διάσταση στην υπό διαμόρφωση ταυτότητα της κοινότητας, εξαιτίας των έντονων αναφορών στην ελληνική τέχνη και τον κλασικό πολιτισμό (Erkan, 2010: 43).

Η διάδοση του νεοκλασικισμού ως εθνικής γλώσσας επιβεβαιώθηκε στην ανέγερση των σχολικών κτηρίων στην Κύπρο κατά τη δεκαετία του 1920, σε μια περίοδο ανόδου των πολιτικών διεκδικήσεων της ένωσης με την Ελλάδα. Ο ρυθμός

συμβολοποιούσε την πολιτιστική και ιστορική ενότητα της Κύπρου με τον κυρίως ελλαδικό κορμό, δικαιώνοντας έτσι τις αξιώσεις για την πολιτική ενότητα. Η επιτυχία και εξάπλωση του νεοκλασικού ρυθμού μέσω των εκπαιδευτηρίων ήταν τόσο μεγάλη, ώστε σε μία δεκαετία κυριάρχησε στις προσόψεις των νέων κτισμάτων, προβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο την εθνική ταυτότητα (Given, 2005: 408-409).

Ο νεοκλασικισμός υπήρξε η κοινή αρχιτεκτονική γλώσσα που εξέφρασε τα εθνικά ιδεώδη. Το αρχιτεκτονικό ρεύμα στην Αθήνα και τον ελλαδικό χώρο σήμαινε την επιστροφή στα κλασικά πρότυπα, τη σύνδεση με την αρχαιοελληνική κληρονομιά και την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας. Ενδύθηκε το μανδύα της αδιάσπαστης ακολουθίας της τέχνης και της συνεχούς δημιουργίας του ελληνικού έθνους. Για τους λόγους αυτούς ο νεοκλασικισμός στον ελλαδικό χώρο έμεινε περισσότερο πιστός στα αρχαιοελληνικά πρότυπα, με την καθαρότητα των όγκων, την ισορροπία της σύνθεσης και την ήρεμη αρμονία. Αντίθετα, στην Κωνσταντινούπολη και τον οθωμανικό χώρο η νεοκλασική εικόνα σήμαινε στροφή στη δυτική Ευρώπη, εκμοντερνισμό των θεσμών και εκδυτικισμό της πολιτειακής οργάνωσης. Για αυτούς τους λόγους ο ρυθμός δέχτηκε την επίδραση των άλλων δυτικών αρχιτεκτονικών ρευμάτων, έλαβε διακοσμητική διάθεση και εκλεκτικιστικό χαρακτήρα.

Ο νεοκλασικισμός, όμως, των εκπαιδευτηρίων της ρωμαίικης κοινότητας συμβολοποιούσε τη σύνδεση με το κοινό κλασικό παρελθόν όλου του ελληνικού έθνους, εντός και εκτός ελλαδικών συνόρων. Σχετίζεται άμεσα με τον ανερχόμενο ελληνικό εθνικισμό και την αντίληψη του αλυτρωτισμού, που οδήγησε σε πολεμικές συρράξεις στο βαλκανικό χώρο στην καμπή του 20ού αιώνα. Ο νεοκλασικισμός ήταν εναρμονισμένος με το ρωμαίικο σχολικό περιβάλλον, καθώς επένδυε τους χώρους που όχι μόνο διδάσκονταν η ελληνική γλώσσα και ο πολιτισμός, αλλά και που διατυπώνονταν οι εθνικοί στόχοι.

Συμπερασματικά, η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία εκφράστηκε με την ανέγερση των νεοκλασικών εκπαιδευτηρίων. Αντίστοιχα, η ανάγκη για δυτικού τύπου κοινωνία και πολιτεία, την οποία πρέσβευαν οι διανοητές του πανοθωμανισμού, έβρισκε διέξοδο στους αρχιτεκτονικούς ρυθμούς που προέρχονταν από τη δυτική Ευρώπη, συμπεριλαμβανομένου του νεοκλασικισμού. Όμως, σε μια περίοδο

ανταγωνιζόμενων εθνικισμών, η ρωμαϊκή κοινότητα βρήκε στα σύμβολα της αρχαιοελληνικής τέχνης τους φορείς των εθνικών συνειρμών. Επομένως, κατά τη διάρκεια της συγκρότησης και ενίσχυσης της εθνικής ταυτότητας, οι Ρωμαίοι πρόβαλλαν το εθνικό τους εγώ και επιδείκνυαν την ελληνικότητα στρέφοντας, για άλλη μια φορά, στο κλασικό παρελθόν και στην αρχαιοελληνική πολιτιστική κληρονομιά.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αναστασιάδου, Μ. & Ντυμόν, Π. (2007). *Οι Ρωμηοί της Πόλης: Τραύματα και Προσδοκίες*. Αθήνα: Εστία

Ανδρούδης, Π. (2008). Κοσμική οθωμανική αρχιτεκτονική της Ελλάδας. Στο *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα* (σσ. 51-65). Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.

Αργυροπούλου, Ρ.Δ. & Ταμπάκη, Ά. (2006). Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Στο *Ιστορία των Ελλήνων, τ. 10: Ο Ελληνισμός υπό ξένη Κυριαρχία (1453- 1821)* (σσ. 503-554) Αθήνα: Δομή.

Ασημάκη, Α., Κουστουράκης, Γ. & Καμαριανός Ι. (2011). Οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας και η σχέση τους με τη γνώση: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση. Στο *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος ΙΕ' τ.60

Βαλκανική παραδοσιακή αρχιτεκτονική (1993), Αθήνα: Μέλισσα

Γιαντζή, Ν. (2007). Το δυτικό μοντέλο αστικής ανάπτυξης και η Κωνσταντινούπολη, *Εώα και Εσπερία*, 7, 11-24.

Deringi, S. (2003). *Η Καλά Προστατευόμενη Επικράτεια: Ιδεολογία και νομιμοποίηση της εξουσίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1876-1909)*. Μτφρ. Σ. Παπαγεωργίου. Αθήνα: Παπαζήσης

Δημαράς Κ.Θ. (1986). *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος: Η εποχή του, η ζωή του, το έργο του*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.

Δόκου – Ψαροπούλου, Ι. (1995). Το Ζάππειον Παρθεναγωγείον. *Τα Ελληνικά σχολεία της Πόλης: Θεολογική Σχολή της Χάλκης, η Μεγάλη του Γένους Σχολή, το Ζωγράφειο Λύκειο, το Ζάππειο Παρθεναγωγείο, το Ιωακείμειο Παρθεναγωγείο, το Κεντρικό Παρθεναγωγείο* (σσ. 111-141). Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολιτών, Αθήνα,.

Εξερτζόγλου, Χ. (1996). *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα: Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*. Αθήνα: Νεφέλη

Erkan, P. (2010). Greek Schools in the Galata - Pera area at the end of the Nineteenth Century = Τα Ελληνικά Σχολεία της περιοχής Γαλατά – Πέρα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. In H. Kuruyazıcı & E. Şarlak (επιμ.) (2010). *Greek Architects of Istanbul in the Era of Westernization = Οι Ρωμιοί Αρχιτέκτονες της Πόλης στην Περίοδο του Εκδυτικισμού*. (σσ. 38-43). Μτφρ. J.Alguadis, I.Τσοκώνα. Κωνσταντινούπολη.

Zürcher, E.J. (2004). *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*. Μτφρ. Β. Κεχριώτης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Gombrich, E.H. (1994). *Ιστορία της τέχνης* (μετάφραση: Χρυσάνθη Κληρίδη) Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας

Θεοδωρίδου- Σωτηρίου Α. (02.01.2012). Κεραμικός διάκοσμος στα κτίρια της Εθνικής Τράπεζας κατά το Μεσοπόλεμο. *MonuMenta magazine for the physical and architectural heritage in Greece and Cyprus*. Ανακτήθηκε από το <http://www.monumenta.org/article.php?IssueID=2&lang=gr&CategoryID=6&ArticleID=680> (τελευταία επίσκεψη στις 10.05.2015)

Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, Μ. Ε. (2006). *Αρχιτέκτονες και αρχιτεκτονική πρακτική στο βορειοελλαδικό χώρο: 1870-1912*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα

Ιναλτζίκ Χ. (1995), *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία: Η κλασική εποχή 1300-1600*. Μτφρ. Μ. Κοκολάκης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Ιορδάνογλου, Α. (1989) *Το Εθνικόν Ιωακείμειον Παρθεναγωγείον Κωνσταντινουπόλεως 1882-1988*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.

Κάννερ, Έ. (2006-2007). Οικονομικός και κοινωνικός ρόλος των Ελληνορθοδόξων κοινοτήτων της Πόλης: Μια πρόταση για την ερευνητική αξιοποίηση των αρχειακών τεκμηρίων της ζωής των Ρωμιών της Πόλης, *Μνήμων* 28, 267-286.

Καραγεώργος, Β. (2000). *Η Πατριαρχική Εγκύκλιος του Γρηγορίου Ε' προς Επτανήσιους: Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Γαλλική Επανάσταση*. Αθήνα

Καρανικόλας, Α.(1975). Τα παρθενάγωγεία της Κωνσταντινουπόλεως, *Παρνασσός* 17, αρ.2, 3-30.

Kızılyürek, N. (2006). *Κεμαλισμός: Η γένεση και η εξέλιξη της επίσημης ιδεολογίας της σύγχρονης Τουρκίας*, Αθήνα: Μεσόγειος

Κολώνας, Β. (2005). *Έλληνες Αρχιτέκτονες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (19^{ος}-20^{ος} αιώνας)*. Αθήνα: Ολκός

Lewis, B. (2001). *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας, τ.Ι: Τα στάδια της ανάδυσης*. Μτφρ. Π. Κωνσταντέας. Αθήνα: Παπαζήσης

Lewis, B. (2002). *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας, τ.ΙΙ: Όψεις της αλλαγής*, Μτφρ. Π. Κωνσταντέας. Αθήνα: Παπαζήσης

Μαζάουερ, Μ. (2002). *Τα βαλκάνια*. Μτφρ.Κ. Κουρεμένος. Αθήνα: Πατάκης

Μπαστέα, Ε. (2008). *Αθήνα 1834-1890: Νεοκλασική πολεοδομία & ελληνική εθνική συνείδηση*. Αθήνα: Libro

Μπελαβίλας Ν. (2005). Η αστική και αγροτική μορφολογία στις περιηγητικές και χαρτογραφικές πηγές. Στο Π. Δουκέλλης (επ.), *Το Ελληνικό Τοπίο: Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*, (σσ. 163-186). Αθήνα: Εστία.

Μπίρης, Μ.& Καρδαμίτση-Αδάμη Μ. (2001). *Νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα: Μέλισσα

Νταγκρόν, Ζ. (2000). *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας: Η Κωνσταντινούπολη και οι θεσμοί της από το 330 ως το 451*. Μτφρ. Μ. Λουκάκη. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα

Εθνικής ΤραπέζηςΓιαννακόπουλος, Κ.Ι. (1966). *Βυζαντινή Ανατολή και Λατινική Δύση*, Αθήνα: Εστία

Özgil, A. (2010). Two Reading Rooms, One Narthex: A Historical and Social Approach to the Orthodox Christian Community Buildings = Δύο αναγνωστήρια, ένας νάρθηκας: Μια ιστορική και κοινωνική ματιά στα ρωμαίικα κοινοτικά κτήρια. In H. Kuruyazıcı & E. Şarlak (επιμ.) (2010). *Greek Architects of Istanbul in the Era of Westernization* = *Οι Ρωμιοί Αρχιτέκτονες της Πόλης στην Περίοδο του Εκδυτικισμού* (σσ. 28-37). Μτφρ. J.Alguadis, I.Τσοκώνα. Κωνσταντινούπολη..

Πασαδαίος, Α. (1981). *Η πόλη του Βοσπόρου: Σύντομος συστηματικός οδηγός*, Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Poulton, H. (2000). *Ημίψηλο, γκρίζος λύκος και ημισέληνος: Ο τουρκικός εθνικισμός και η δημοκρατία της Τουρκίας*. Μτφρ.Ε.Πέππα. Αθήνα: Οδυσσέας

Ροΐδης, Σ. (1997). Ο Κώδικας του Ζωγραφείου. Στο *Πόλη και Παιδεία «οὐκ εισέτι εάλω και εάν εάλω η Πόλις»* (σσ. 36-57), Διήμερο Συμπόσιο, Σύλλογος Κωνσταντινουπολιτών, Αθήνα.

Σκαρπέλος Γ. (2005). Η Ελλάδα του τοπίου και το βλέμμα των περιηγητών». Στο Π. Δουκέλλης (επ.), *Το Ελληνικό Τοπίο: Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*, (σσ. 225-236). Αθήνα: Εστία.

Σκαρπέλος, Γ. (2011). *Εικόνα και Κοινωνία: Από την κοινωνική φωτογραφία στην οπτική κοινωνιολογία*. Αθήνα: Τόπος

Τόλιας Γ. (2006). Προσλήψεις και εικόνες της Ελλάδας 1420-1820. Στο *Ιστορία των Ελλήνων, τ. 10: Ο Ελληνισμός υπό ξένη Κυριαρχία (1453- 1821)* (σσ.) 572-629. Αθήνα: Δομή.

Τσιλένης, Σ. (2000). Οι ρωμιοί «αρχιτέκτονες» καλφάδες της Πόλης, 1869- 1945. *Σύγχρονα Θέματα*. Αθήνα, τ. 74-75, 166-179

Τσιλένης, Σ. (2009). *Η διαμόρφωση του χώρου στην Κωνσταντινούπολη: ο ρόλος των ομογενών αρχιτεκτόνων στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα (1878-1908)* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα

Τσουρπτσόγλου-Στεφανίδου, Β. (επ.) (1997). *Βαλκανική παραδοσιακή αρχιτεκτονική: Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 7-10 Νοεμ. 1997

Χαμηλάκης, Γ. (2012). *Το έθνος και τα ερείπιά του: Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*. Μτφρ. Ν. Καλαϊτζής, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Χασιώτης Ι.Κ. (2005). *Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις και η οθωμανική αυτοκρατορία: Το πρόβλημα κυριαρχίας στην Ανατολική Μεσόγειο από τα μέσα του 15^{ου} ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας

Ξενόγλωσση

Aktemur, A. M. (2007). Art Nouveau Üslubunun Önemli Bir Temsilcisi: Ziraat Bankası İstanbul-Karaköy Şubesi Hizmet Binası / An Important representative of Art Nouveau Style: Servise Building of Karaköy Ziraat Bank. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (19).

Alioğlu, Füsun, & Aydemir Olcay (2012). Nuruosmaniye Camii ve 2010-2012 Yılları Restorasyonu (Το Τέμενος Νουρόσμανιγιε και η Αναστήλωσή του τα έτη 2010-2012). *Restorasyon Yıllığı Dergisi* 5: 77-90.

Augustinos, O. (2002). Hellenizing Geography: Travellers in Classical Lands 1550-1800. In G. Sandy (ed.). *The classical heritage in France*, Brill

Atalay, B. (2001). *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin siyasi faaliyetleri 1908-1923* (Πολιτικές δραστηριότητες του ελληνορθόδοξου Πατριαρχείου στο Φανάρι 1908-1923) (No.4). Tarih ve Tabiat Vakfı, TATAV.

Baudin, P.(1896). *La Turquie et les Ottomans*. Paris.

Çelik, Z. (1993). *The remaking of Istanbul: portrait of an Ottoman city in the nineteenth century* (No. 2). University of California Press.

Çelik, Z. (2002). Speaking back to Orientalist Discourse. In Roberts, M. (Ed.). (2002). *Orientalism's interlocutors: Painting, architecture, photography*. Duke University Press, 19-41.

Chapman, B. (1953). Baron Haussmann and the planning of Paris. *Town Planning Review*, 24 (3), 177-192.

Cornish, C. J. (1889). A Turkish Democrat. *Macmillan's Magazine*, 1889 (59), 452-457.

Costa, F. (1991). Urban planning in Rome from 1870 to the First World War, *GeoJournal* July 1991, Volume 24, Issue 3, 269-276. (Ανάκτηση από το <http://link.springer.com/article/10.1007/BF00189027>) (τελευταία επίσκεψη 30.04.2015)

Demirbulak, A. (2014). *Konut ve İdare Merkezi olarak Osmanlı Saraylar (Οθωμανικά Ανάκτορα ως κατοικίες και ως διοικητικά κέντρα)*. Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi 6 (2014), 35-46.

Deringil, S. (2000). From Ottoman to Turk: Self Image and Social Engineering in Turkey. In *The Ottomans, the Turks, and World Power Politics* (pp.165-176), Istanbul: Isis, 2000.

Dodwell, E. (1819). *A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805, and 1806*, London: Rodwell and Martin.

Duymaz, A. Ş. (2003). *II. Abdülhamid dönemi imar faaliyetleri: Türkiye örnekleri (Κατασκευαστικές δραστηριότητες κατά την περίοδο του Αμπντούλ Χαμίτ Β΄: Τουρκικά Παραδείγματα)*. Doctoral dissertation, Sosyal Bilimler.

Finley, C.V. (1989). *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press

Fuhrmann, M., & Kechriotis, V. (2009). The late Ottoman port-cities and their inhabitants: subjectivity, urbanity, and conflicting orders: In memory of Faruk Tabak (1953–2008). *Mediterranean Historical Review*, 24(2), 71-78.

Gandy, M. (1999). The Paris sewers and the rationalization of urban space. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 24(1), 23-44.

Given, M. (2005). Architectural styles and ethnic identity in medieval to modern Cyprus. In J. Clarke (Ed) *Archaeological perspectives on the transmission and transformation of culture in the Eastern Mediterranean*, Chap 25, pp. 207-213. Oxbow Books

Hall, T. (2003). *Planning Europe's capital cities: aspects of nineteenth-century urban development*. Routledge.

Hobsbawm, E. & Ranger, T. (1983). *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press

İnci, N. (1985). 18. Yüzyılda İstanbul Camilerine Batı Etkisiyle Gelen Yenilikler. (Καινοτομίες σε τζαμιά της Κωνσταντινούπολης υπό τη δυτική επίδραση τον τελευταίο αιώνα) *Vakıflar Dergisi*, Vol: XIX, 223-236.

Jovanovic-Popovic, M., Sunjkic, V. & Tomovska, R. (2012). Aesthetics of Vernacular Architecture Comparative analyses of context aesthetics in Balkan region. PLEA 2012 – 28th Conference, Opportunities, Limits & Needs Towards an environmentally responsible architecture. Lima, Perú 7-9 November 2012.

Karaca, Z. (1995). *İstanbul'da Osmanlı dönemi Rum kiliseleri (Ελληνικές/Ρωμαίικες εκκλησίες της οθωμανικής περιόδου στην Κωνσταντινούπολη)* (Vol.7). Yapı Kredi Yayınları

Keskiner, P. B. (2012). *Sultan Ahmed III (r. 1703-1730) as a calligrapher and patron of calligraphy* (Doctoral dissertation, University of London).

Kirimtayif, S. (2001). *Converted Byzantine Churches in Istanbul: Their Transformation Into Mosques and Masjids*. Istanbul: Ege Yayinlari.

Kirk, T. (2011). The Political Topography of Modern Rome, 1870-1936: Via XX Settembre to Via dell'Impero. In Caldwell, D. S., & Caldwell, L. (Eds.). *Rome: continuing encounters between past and present* (pp. 101-128). Ashgate Publishing, Ltd.

Kitromilides, P. M. (2009). The Enlightenment and the Greek cultural tradition. *History of European Ideas* 36.1 (Ανάκτηση από το http://helios-eie.ekt.gr/EIE/bitstream/10442/8675/1/Kitrom_History%20of%20European%20Ideas.pdf) (τελευταία επίσκεψη 15.04.2015)

Kitromilides, P. M. (2010). .The Orthodox Church in Modern State Formation in South-East Europe. In A. Mungiu-Pippidi & W. Van Meurs (eds.), *Ottomans into Europeans: State and Institution Building in South-East Europe* (pp. 31-50). London: Hurst & Company.

Kitromilides, P. M. (2014). The Ecumenical Patriarchate. In L. N. Leustean (ed.) *Orthodox Christianity and Nationalism in Nineteenth-Century Southeastern Europe* (pp. 14-33). New York: Fordham University Press.

Konuk, N. (2010). *Yunanistan'da Osmanlı mimarisi*. Ankara: Stratejik Araştırmalar Merkezi.

Kuban, D. (1954). *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme* (Ένα Δοκίμιο σχετικά με την Αρχιτεκτονική του Τουρκικού Μπαρόκ) İstanbul.

Kuruyazıcı, H. & Şarlak, E. (Eds.) (2010). *Greek Architects of Istanbul in the Era of Westernization = Οι Ρωμιοί Αρχιτέκτονες της Πόλης στην Περίοδο του Εκδυτικισμού*. Κωνσταντινούπολη

Kuruyazıcı, H. (n.d). *Batılılaşan İstanbul'un Rum Mimarları* (Ρωμιοί αρχιτέκτονες της Πόλης την περίοδο του εκδυτικισμού). Ανακτήθηκε από

http://www.mimarlikmuzesi.org/Gallery/batililasan-istanbulun-rum-mimarlari_64.html (τελευταία επίσκεψη στις 10.05.2015)

Le Roy, D. (1770). *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce, considérées du côté de l'histoire et du cote de l'architecture*, Paris : imp. de Louis-François Delatour.

Lewis, B. (1953). The Impact of French Revolution on Turkey: Some Notes on the Transmission of Ideas. *Journal of Wold History*, 1 (Juillet 1953), 105-125

Macar, E. (2003). *İstanbul Rum Patrikhanesi. (Ελληνικό Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης)*. (Vol 141). İletişim.

Mardin Ş. (1962). *The Genesis of Young Ottoman Thought: A study in the Modernization of Turkish political Ideas*, Princeton: Princeton University.

Namicev, P. & Namiceva, E. (2014). Protection of the Traditional Architecture from 19th and the beginning of the 20th century on Macedonia, *Journal of Process Management –New Technologies*, International Vol. 2, No.2, 2014. 1-7

Öndin, N. (2011). Türk Manzara Resmi (Τουρκική Τοπιογραφία). *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1(2). 1-13

Ozekicioglu, S. & Ozekicioglu, H. (2010), First borrowing period at Ottoman Empire (1854-1876): Budget policies and consequences, *Business and Economic Horizons*, V. 3 (3), October 2010, 28-46.

Pinkney, D. H. (1955). Napoleon III's transformation of Paris: The origins and development of the idea. *The Journal of Modern History*, 125-134.

Roberts, M. (Ed.). (2002). *Orientalism's interlocutors: Painting, architecture, photography*. Duke University Press.

Runciman, S. (1968). *The Great Church in captivity: a study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the Turkish conquest to the Greek War of Independence*. London: Cambridge University Press

Rutz, H. J., & Balkan, E. M. (2009). *Reproducing class: Education, neoliberalism, and the rise of the new middle class in Istanbul*. Berghahn Books.

Said, E. W. (1993). *Culture and Imperialism*. Vintage.

Shaw, S.J. & Shaw E.K. (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*. Cambridge University Press

Stuart, J. & Revett, N. (1825-1830). *The antiquities of Athens : measured and delineated*, London : Priestly and Weale.

Yakartepe, E. Ç., & Binan, C. (2011). İstanbul'un Modernleşme Dönemi Otelleri (1840-1914). (*Ξενοδοχεία της Κωνσταντινούπολης την περίοδο του μοντερνισμού*) *Megaron*, 6(1), 79-94.

Yasamee, F. A. K. (1996). *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888*. Istanbul: The Isis Press

Πηγές

Ανθιμος Πατριάρχης Ιεροσολύμων, Διδασκαλία Πατρική συντεθείσα παρά του Μακαριωτάτου Πατριάρχου της Αγίας Πόλεως Ιερουσαλήμ Κυρ Ανθίμου εις ωφέλειαν των ορθοδόξων χριστιανών, στο Αδαμαντίου Κοραή *Αδελφική Διδασκαλία προς τους ευρισκομένους κατά πάσαν την οθωμανικήν επικράτειαν Γραικούς, Εις αντίρρησιν κατά της ψευδωνύμους εν ονόματι του Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ιεροσολύμων εκδοθείσης εν Κωνσταντινουπόλει Πατρικής Διδασκαλίας*, εν Ρώμη 1798.

Ηροδότου του Αλικαρνασσέως Ιστοριών. Αθήναι: Αρχαίος Εκδοτικός Οίκος Δημ.Δημητράκου, 1940

Κανονισμός του Ζαπτείου Ανωτάτου Ελληνικού Εκπαιδευτηρίου (1879). Εν Κωνσταντινουπόλει.

Μπαμπινιώτης Γ. (2002). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας

Türkçe Sözlük (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ιστότοποι

<http://www.aksamazlarrestorasyon.com.tr>

<http://www.balkanarchitecture.org/>

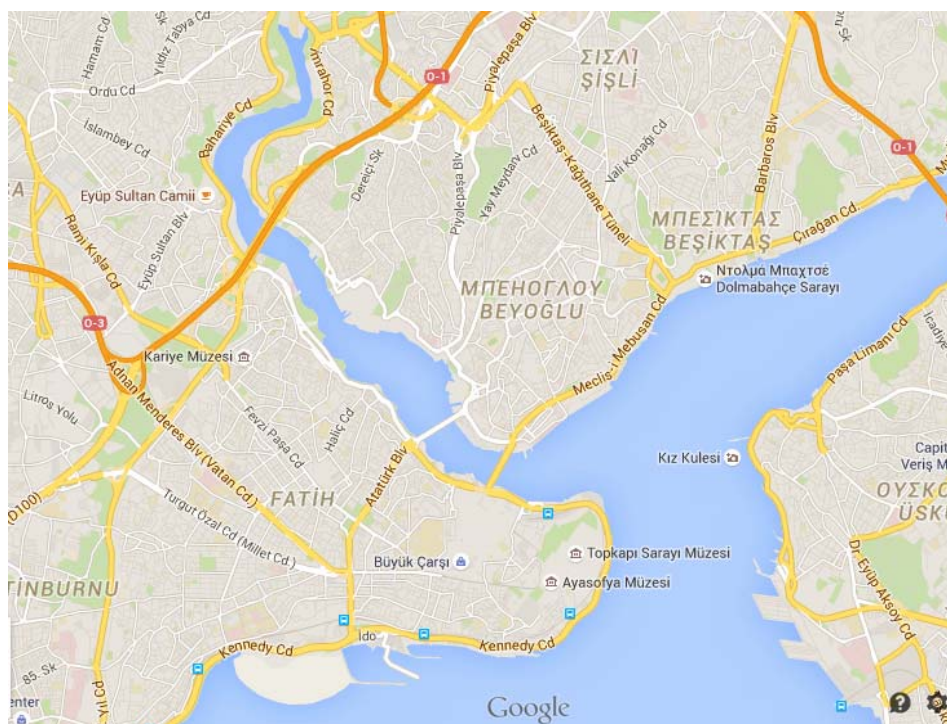
<http://www.boun.edu.tr>

<http://www.mimarlikmuzesi.org>

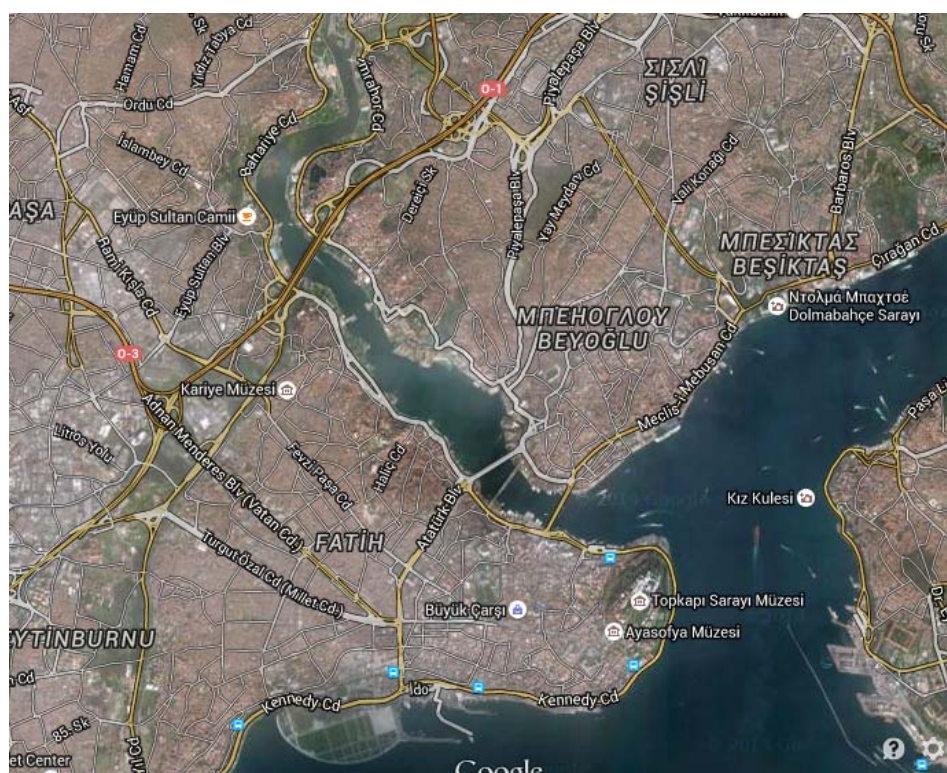
<http://www.turkcebilgi.com/>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Εικόνες

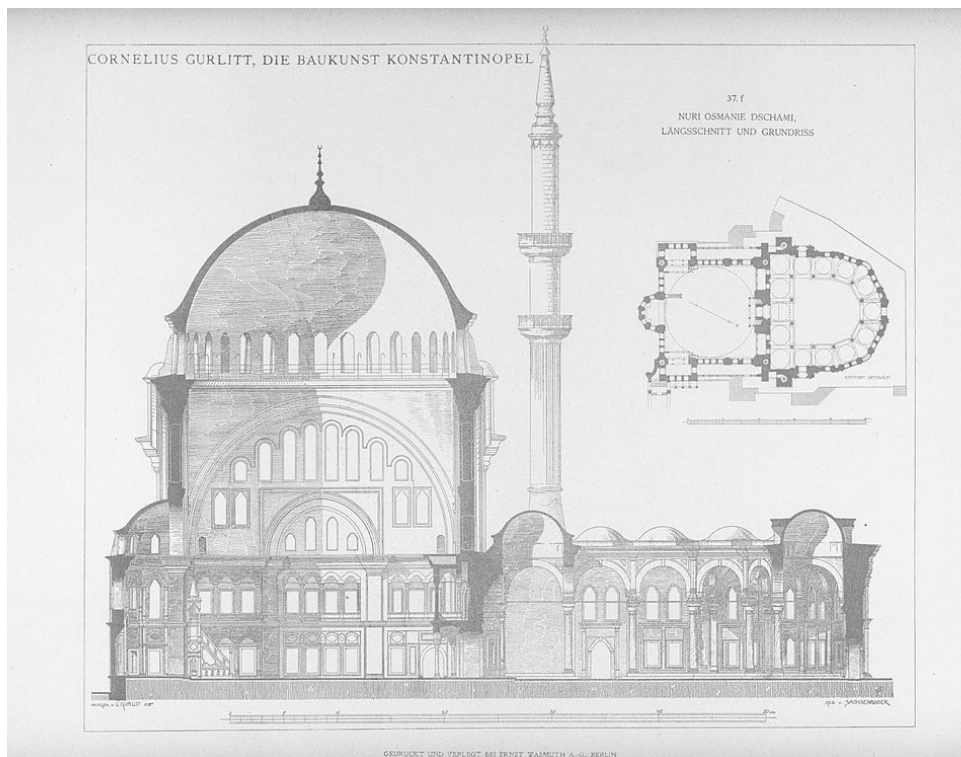
Εικ. 1: Χάρτης της Κωνσταντινούπολης

Εικ. 2: Χάρτης της Κωνσταντινούπολης – Λήψη από δορυφόρο

Εικ. 3: Nur-u Osmaniye Cami (φωτογραφία: Vasile Kargopoulos)

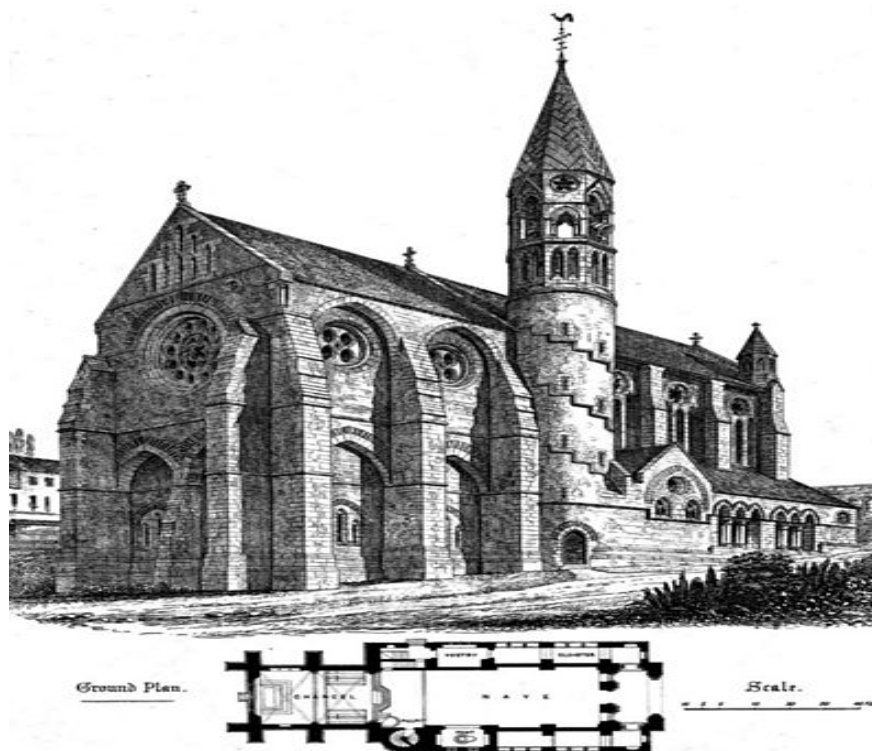
Εικ. 4: Nur-u Osmaniye Cami, κάτοψη και τομή (Cornelius Gurlitt, 1912)

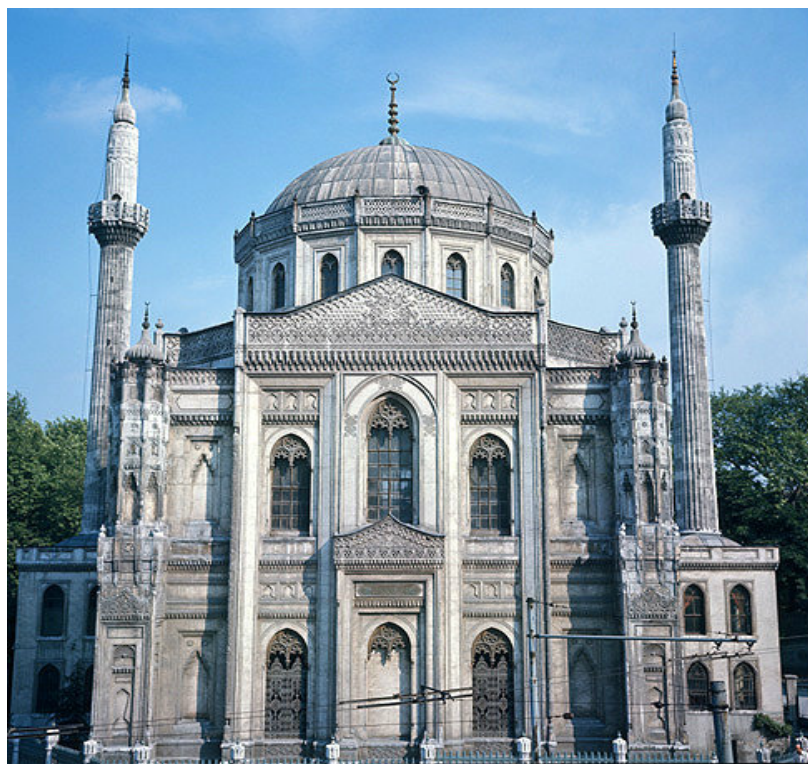
Елк. 5: Laleli Cami

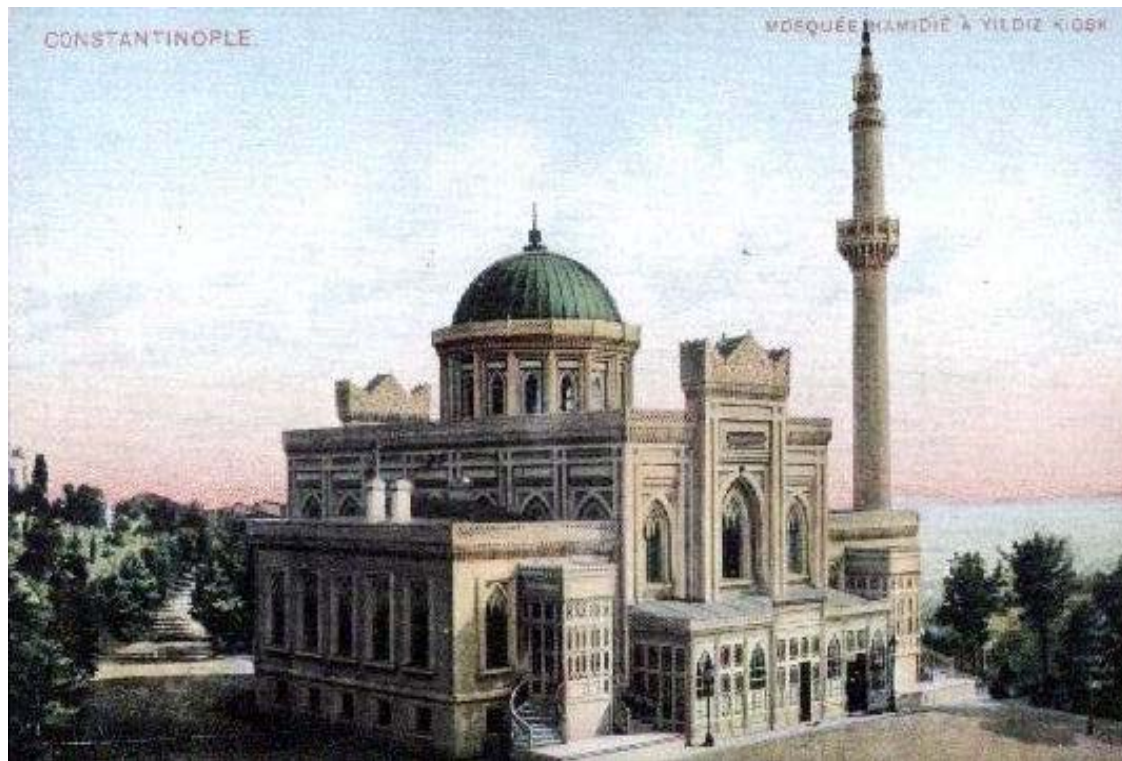
Елк. 6: Laleli Cami

Εικ. 7: Ναός στη μνήμη των θυμάτων του κριμαϊκού πολέμου

Εικ. 8: Pertevniyal Valide Sultan Cami

Εικ.9: Hamidiye Cami

Εικ.10: Κτήριο του σιδηροδρομικού σταθμού στο Sirkeci

Εικ.11: Ανάκτορο του Dolmabahçe

Εικ.12: Ανάκτορο του Dolmabahçe, Selamlık

Εικ.13: Ανάκτορο του Yıldız, κεντρικό κτήριο Büyük Mabeyn

Εικ.14: Ανάκτορο του Yıldız, κεντρικό κτήριο Büyük Mabeyn

Εικ.15: Ανάκτορο του Yıldız, Malta Köşkü

Εικ.16: Ανάκτορο του Yıldız, Malta Köşkü

Εικ.17: Ανάκτορο του Yıldız, Sale Köşkü

Εικ.18: Ανάκτορο του Yıldız, Çadır Köşkü

Εικ.19: Ανάκτορο του Çırağan

Εικ.20: Ανάκτορο του Çırağan

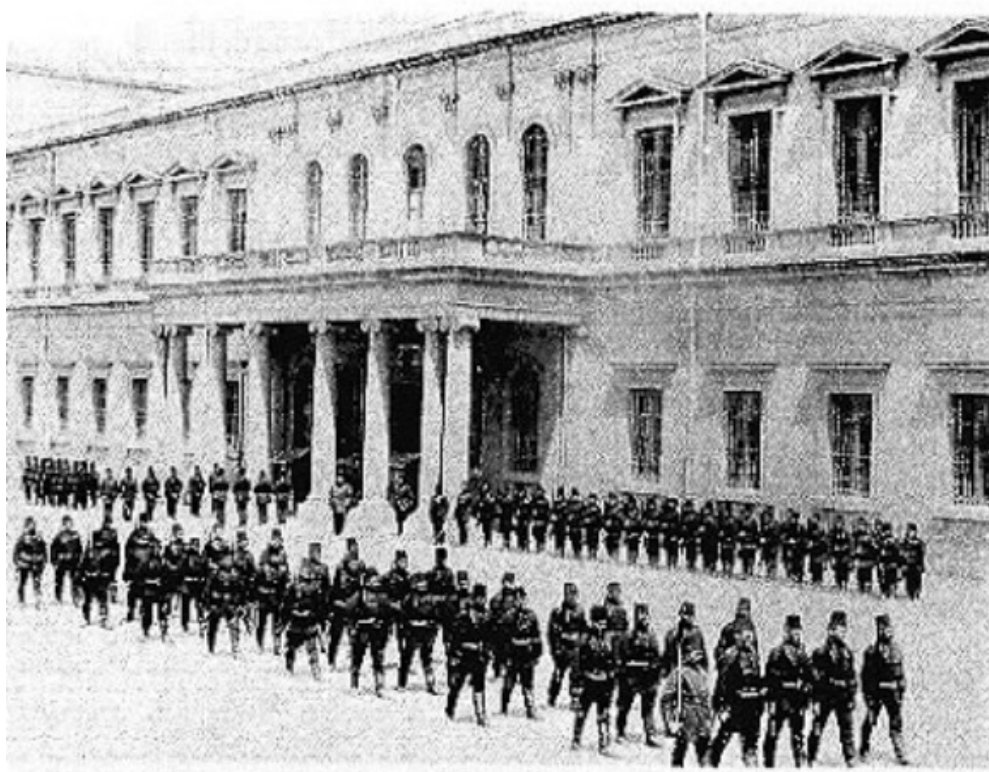
Εικ.21: Ανάκτορο του Beylerbeyi

Εικ.22: Κτήριο στρατώνων στο Ταşkışla (σημερινό İstanbul Teknik Üniversitesi)

Εικ.23: Κτήριο στρατώνων στο Ταşikίςλα (σημερινό İstanbul Teknik Üniversitesi)

Εικ.24: Κτήριο στρατώνων στο Ταşikίςλα (σημερινό İstanbul Teknik Üniversitesi)

Εικ.25: Λύκειο του Galatasaray

Εικ.26: Λύκειο του Galatasaray

Εικ.27: Robert College , Ground Hall (περιοδικό Cornucopia)

Εικ.28: Robert College , Ground Hall

Εικ.29: Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης

Εικ.30: Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης

Εικ.31: Ζωγράφειο Λύκειο Αρρένων

Εικ.32: Ζωγράφειο Λύκειο Αρρένων

Εικ.33: Ζάππειο Παρθεναγωγείο

Εικ.34: Ζάππειο Παρθεναγωγείο

Εικ.35: Ιωακείμειο Παρθεναγωγείο

Εικ.36: Ιωακείμειο Παρθεναγωγείο

Εικ.37: Μαράσλειος Πατριαρχική Αστική Σχολή

Εικ.38: Μαράσλειος Πατριαρχική Αστική Σχολή

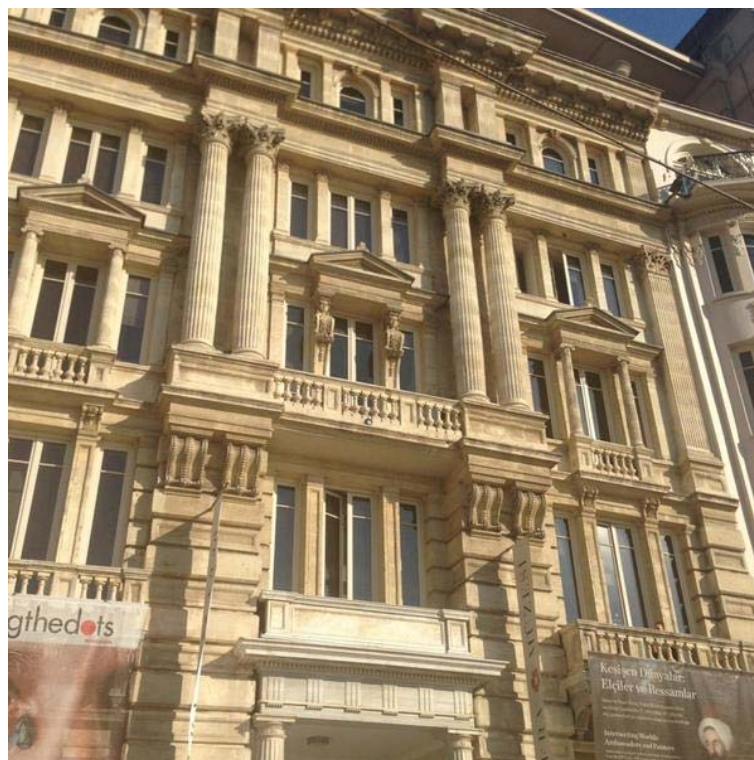
Εικ.39: Ξενοδοχείο Pera Palace

Εικ.40: Ξενοδοχείο Pera Palace

Εικ.41: Ξενοδοχείο Bristol (Pera Müzesi)

Εικ.42: Ξενοδοχείο Bristol (Pera Müzesi)

Εικ.43: Ξενοδοχείο Grand Hotel de Londres

Εικ.44: Cité de Péra, Çiçek Pasajı

Ek.45: Suriye Pasajı

Ek.46: Suriye Pasajı

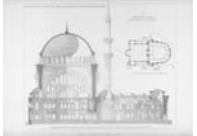

Εικ.47: Κτήριο της Τράπεζας Αθηνών Minerva Han

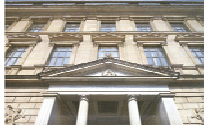
Εικ.48: Κτήριο της Τράπεζας Αθηνών Minerva Han

Πηγές εικόνων

Αριθμός Εικόνας	Μικρογραφία εικόνας	Ονομασία μνημείου – Λεζάντα εικόνας	Αναφορά στη σελίδα	Πηγή εικόνας	Πληροφορίες
1		Χάρτης της Κωνσταντινούπολης	41	https://www.google.gr/maps/	
2		Λήψη της Κωνσταντινούπολης από δορυφόρο	41	https://www.google.gr/maps/	
3		Nur-u Osmaniye Cami	50	http://eski.istanbulum.net/post/104301692962/eski-istanbul-nuruosmaniye-camii-basile	Φωτογράφος: Βασίλης Καργόπουλος (Vasile Kargopoulo) 1875
4		Nur-u Osmaniye Cami	50	http://en.wikipedia.org/wiki/Nuruosmaniye_Mosque#/media/File:Nuruosmaniye_Mosque_Gurlitt_1912.jpg	Κάτοψη και τομή (Cornelius Gurlitt), 1912
5		Laleli Cami	50	http://wowturkey.com/tr408/k_sguner_istLaleli_Cami_copy.jpg	
6		Laleli Cami	50	http://www.hayalleme.com/wp-content/uploads/2013/03/1930-ISTANBUL-LALELI-CAMI-CEVRESI-NADIR-FOTOKART_27929027_0.jpg	
7		Crimean war memorial church	55	http://en.wikipedia.org/wiki/File:Crimean_Memorial_Church_-_illustration.jpg	

8		Pertejniyal Valide Sultan Cami	55	http://www.soniahalliday.com/category-view3.php?pri=TR1337-12FHC.jpg	
9		Hamidiye Cami	55	http://www.dinimiztarihimiz.blogspot.com	
10		Κτήριο σιδηροδρομικού σταθμού στο Sirkeci	55	http://www.turkeytravelplanner.com/AssetsTurkey/Istanbul/Transport/ottoman_sirkeci_gari.jpg	
11		Ανάκτορο του Dolmabahçe	59	http://www.pamekonstantinoupoli.gr/img/image/dolmabahce_1.jpg	
12		Ανάκτορο του Dolmabahçe, Selamlık	59	http://www.worldmonumentphotos.com/images/Istanbul/DSC_0319.JPG	
13		Ανάκτορο του Yıldız, Büyük Mabeyn	60	http://tourguideistanbul.com/content/uploads/2011/03/db3599b1cc68375ad76a4e47b9f68bbc.jpg	
14		Ανάκτορο του Yıldız, Büyük Mabeyn	60	http://www.mustafacambaz.com/data/media/201/mabeyn_5_copy.jpg	
15		Ανάκτορο του Yıldız, Malta Köşkü	60	http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/8/82/Malta Pavilion_01.jpg	
16		Ανάκτορο του Yıldız, Malta Köşkü	60	https://dannnyi.files.wordpress.com/2013/01/malta2bk2525c32525b62525c525259fk2525c32525bc.jpg?w=354&h=254	
17		Ανάκτορο του Yıldız, Sale Köşkü	60	http://everythingistanbul.com/wp-content/gallery/yildiz_sale_kiosk/Yildiz_Sale4.jpg	

18		Ανάκτορο του Yıldız, Çadır Köşkü	60	http://www.byzanti umistanbul.com/dosya/buyuk/7480903.JPG	
19		Ανάκτορο του Çırağan	61	http://www.nobate x.com/images/oteller.jpg	
20		Ανάκτορο του Çırağan	61	http://media.holidaycheck.com/data/urlaubsbilder/images/4/1156444468.jpg	
21		Ανάκτορο του Beylerbeyi	61	http://en.wikipedia.org/wiki/Beylerbeyi_Palace#/media/File:Istanbul_Beylerbeyi_Palace_IMG_7663_1805.jpg	
22		Κτήριο στρατώνων στο Taşkışla	62	http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/68/ITU-Ta%C5%9Fk%C4%B1%C5%9Fla_Campus.JPG	
23		Κτήριο στρατώνων στο Taşkışla	62	http://www.degisti.com/wp-content/uploads/2012/02/itu_taskisla.jpg	
24		Κτήριο στρατώνων στο Taşkışla	62	http://www.degisti.com/wp-content/uploads/2012/02/eski_mecidiye_kislasi_taskisla.jpg	
25		Λύκειο του Galatasaray	62-63	Τσιλένης 2009, σ.143, εικ 8.05	
26		Λύκειο του Galatasaray	62-63	http://www.1resimler.com/data/media/1152/galatasaray_lisesi.jpg	
27		Robert College	63	http://www.cornucopia.net/library/guide/Robert_College_exhibition_Cornucopia.jpg	

28		Robert College	63	http://img-1.onedio.com/img/raw/551d044b618d9f076268e2cd	
29		Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης	63	http://www.archmuseum.org/Gallery/DisplayPhoto.aspx?ID=27&DetailID=3&ExhibitionID=12	Erdal Aksoy
30		Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης	63	http://www.theguideistanbul.com/media/content_files/images/01/45/02/b_14502.jpeg	
31		Ζωγράφειο Λύκειο Αρρένων	65	http://1.bp.blogspot.com/-ni_ZaEjblm0/Us2eJ-zbgaI/AAAAAAAAAEjg/60iAxBB4rc/s1600/%CE%96%CF%89%CE%B3%CF%81%CE%AC%CF%86%CE%B5%CE%B9%CE%BF_%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B9%CE%BA%CF%8C.jpg	
32		Ζωγράφειο Λύκειο Αρρένων	65	http://portal.tee.gr/portal/pls/portal/docs/1/15558082.GIF	
33		Ζάππειο Παρθενοναγωγείο	66	http://eptalofos.gr/UserImages/SystemImages/104/217.jpg	
34		Ζάππειο Παρθενοναγωγείο	66	http://air.news.gr/cov/Je/zap.JPG	
35		Ιωακείμειο Παρθενοναγωγείο	67	Τσιλένης 2009, σ.159, εκ 10.06	
36		Ιωακείμειο Παρθενοναγωγείο	67	http://latremenipoli.pbworks.com/w/page/75860351/%CE%99%CF%89%CE%B1%CE%BA%CE%B5%CE%A	

				F%CE%BC%CE%B5%CE%B9%CE%BF	
37		Μαράσλειος Πατριαρχική Αστική Σχολή	67-68	http://3.bp.blogspot.com/-50xbeUbEdNc/TmewX4uvC-I/AAAAAAAAADY0/b7A-124vaF0/s400/marasleios03.jpg	
38		Μαράσλειος Πατριαρχική Αστική Σχολή	67-68	http://4.bp.blogspot.com/-TGNm_y9H4DI/Tmev8bNAi3I/AAAAAADYs/ZG6Pa2dIH0g/s400/marasleios.jpeg	
39		Ξενοδοχείο Pera Palace	68	http://www.turkeytravelplanner.com/AssetsTurkey/Istanbul/Hotels/perapal as_old.jpg	
40		Ξενοδοχείο Pera Palace	68	http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Pera_Palace_Hotel?uselang=it&Wikimedia#/media/File:PeraPalace.jpg	
41		Bristol	68	http://www.walkingistanbul.com/foto/mekan/orta/pera_muzesi_walkingistanbulcom.jpg	
42		Bristol	68	https://irs0.4sqi.net/img/general/600x600/43211273_XuL1Pcz9ogafxtqUwWjQxfBR_RMOp98CBdSRPmvkkqM.jpg	
43		Grand Hotel de Londres	68	https://c2.staticflickr.com/6/5057/5486616656_05ac2d30fb_b.jpg	

44		Cite de Pera, Cicek Pasaji	69	http://www.turkeytravelp planner.com/galeri/beyoglu/images/pasaj_facade.jpg	
45		Suriye pasaji	69	http://4.bp.blogspot.com/-HrjRiSlhzIY/VTO24F4AknI/AAAAAIIbE/yY6yHI1q4es/s1600/Rum%2B8.jpg	
46		Suriye pasaji	69	http://lcdn.listelist.com/listeliststatic/2014/06/ilklerin_pasaji_suriye_pasaji.jpg	
47		Κτήριο της Τράπεζας Αθηνών Minerva Han	70	http://web.iku.edu.tr/ias/style/panel.jpg	
48		Κτήριο της Τράπεζας Αθηνών Minerva Han	70	http://iicec.sabanciuniv.edu/sites/iicec.sabanciuniv.edu/files/ups/images/iicec-building.jpg	